

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 13

ТЕРНОПІЛЬ
2001

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 13. – Тернопіль. – 2001. – 239 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 27.11.2001 р. (Протокол № 4).

Головний редактор

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор
Тетяна Гонтар - кандидат історичних наук, доцент
Павло Корієнко - доктор історичних наук, професор
Олександр Сич - доктор історичних наук, професор
Сергій Троян - доктор історичних наук, професор
Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Василь Ботушанський - доктор історичних наук, професор
Микола Стрішенець - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

УДК 94 (62)930.85

Іван Зуляк, Михайло Ревуцький,
Олександр Шама, Іван Шумський

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

У статті основна увага звертається на дослідження історії культури Стародавнього Єгипту. Розкрито погляд на культуру Стародавнього Єгипту на основі археологічних розкопок, наукових публікацій, які дають змогу більш глибоко зрозуміти її особливості та закономірності розвитку.

Велична й незбагненна, цивілізація Стародавнього Єгипту завжди цікавила й навіть інтригувала навколишні країни, викликаючи подив, захоплення, прагнення вчитись, або, навпаки, породжуючи роздратування й ненависть, крізь які, втім, завжди проглядала звичайнісінька заздрість. На переломі IV й III тис. до н.е. Єгипет склався як централізована держава зі своєю власною системою писемності й незабаром він став центром високорозвиненої цивілізації, де процвітали філософія, література, мистецтво, наука й сформувалась неперевершена система організації суспільства та його управління. Завдяки вигідному географічному положенню й виходу до морів, у єгиптян із найдавніших часів існували контакти з народами й державами Західної Азії та Середземномор'я, які постійно розширювалися, а вплив Єгипту на їх культури збагатив усю світову цивілізацію.

Приблизно в той самий час виникає "Егейська (крито-мікенська) цивілізація, основними центрами якої були Острові Крит, а пізніше – міста півдня Балканського півострова. Середземне море не було особливою перешкодою для розвитку стосунків між ними, але їх зустрічі відбувались в опертю чергу у фінікійських торгових містах, особливо у Бібі. Звідти, користуючись попутними північними вітрами, що дмуть клітку, єгипетські торгові судна відправлялись на Крит, заходячи по дорозі до Кіпру, Родосу, Карпатосу й Косу, і потім повертались до Єгипту, долаючи віддаль біля 270 морських миль (446 км), яка відокремлювала його від Криту. Уся мандрівка займала три дні й дві ночі.

На острові Кіфера була знайдена алебастрова ваза з іменем єгипетського фараона Удинастії (2494 – 2345 до н. е.). УХХП ст. до н. е. пам'ятках XIVП, 4).

На початку II тис. до н. е. між Єгиптом Середнього царства й Криком Середньомінойського періоду йшла жвава торгівля. На Криті знайдено багато єгипетських предметів тієї епохи, в тому числі посуд, печатки у вигляді скарабеїв і статуетка з діориту, а в храмі неподалік від Луксора були виявлені гончарні вироби у стилі Камарес мінойського періоду та срібні вазы, що свідчить про явний вплив егейської культури.

У 1567 р. до н. е. Єгипет скинув іго гіксов (азіатських племен, що панували у Єгипті в 1786–1567 рр. до н.е.) і вийшов на міжнародну арену, покінчивши з ізоляцією і, зміцнівши з допомогою декількох військово-політичних перемог. Під його тиском занепали Фінікія та Сирія, єгипетський флот панував у всьому Східному Середземномор'ї. Крикові пізньомінойського періоду та Елладі мікенського періоду довелося мати справу з єгиптянами, щоб зберегти доступ до традиційних ринків Палестини й Сирії. Слід думати, мешканці Криту й Еллади уклали угоду з могутнім фараоном Тутмосом II (1479 – 1425 до н. е.). На гробниці його візира Рехміре у фіванському некрополі зображені послы Криту, що приносять дари свого острова. Напис пояснює: "Посланці з Кафтіу й островів серед моря, покійно схиливши голови перед могутністю Його Маєстату Тутмоса III".

Серед них дарів, що називались даниною, були величезні чудові кубки й подовгасті амфори, прикрашені рослинним орнаментом або різнобарвними горизонтальними служками.

До середини XV ст. до н.е. унаслідок міжусобиць почався занепад критської цивілізації. Не дивно, що в XIV ст. до н. е. згадки про Касетку зникли з єгипетських джерел, однак, вираз "народи моря" часто зустрічається у літературі аж до ХП ст. до н. е., коли набіги варварів, відомих у Єгипті як "народи моря", знищили Мікенську цивілізацію. Розгромивши хеттів, орди "народів моря" через Сирію й морем посунули на Єгипет, однак, війська Рамзеса II, його сина Мернептаха й Рамзеса III зупинили їх і врятували Єгипет.

На початку VІІ ст. до н.е., завдяки найманцям, що служили у єгипетській армії, а також купцям, які заснувалися у різних містах дельти Нілу, у Єгипті стала відчутна еллінська присутність, Потім тут з'явилися грецькі філософи, історики, географи, поети, що були засліплені блиском єгипетської цивілізації, грандіозністю її пам'яток, величиною релігії й багатством знань. Так, вважається, що в кінці VІІ ст. до н.е. астроном, філософ й математик Фалес з Мілету привіз із Єгипту сонячний календар, що поділяв рік на 365 днів, крім того, можна припустити, що на формування філософського вчення Фалеса (початком усіх речей він вважав воду, а космос він бачив живим і повним божественних сил) суттєвий вплив зробила космогонія жерців Геліополя.

Афінський архонт Солон (640 – 560 до н. е.) побував у Єгипті в той час, коли, за повідомленням Геродота, цар XVI династії Амасис II видав закони, за якими кожний, єгиптянин повинен щорічно повідомляти про свої доходи і платити податки правителю провінції. Будь-яка людина, викрита у шахрайстві, каралась смертною карою. Солон впровадив аналогічний порядок в Афінах. Також Солон займався філософськими бесідами з "найвченішими жерцями Єгипту" і від них довідався про Атлантиду. Натомість Діодор Сицилійський пише, що єгипетським законодавством багато в чому керувались спартанський цар Лікурґ і філософ Платон.

Той самий Геродот свідчить, то саме єгиптяни "першими обґрунтували вчення про те, то душа людини безсмертна і, то коли тіло руйнується, душа входить до якоїсь іншої істоти, яка щоразу народжується, і коли вона по черзі обійде коло всіх земних, морських і пернатих тварин, то знову входить у тіло людини, що народжується, і це відбувається за три тисячі років". На думку "батька історії", саме ці погляди надихнули орфіків й піфагорійців (бо ж Орфей та Піфагор теж були у науці в єгипетських жерців), чії концепції, по суті, стали основою для розвитку давньогрецької філософії. Також Плутарх пише, що Платон "ревно намагався розробити до кінця і прикрасити оповідь про Атлантиду, ніби ґрунт чудового поля, занедбаного, але належачого йому за правом спорідненості". Дійсно, у діалозі "Тімей" Платон вкладає в уста єгипетського жерця одну з основних своїх ідей про те, що "науки людські" слід виводити з "наук божественних".

Єгипетський вплив, очевидний і у ранньому грецькому мистецтві. Особливо характерні статуї юнаків – куриси – це високі і стрункі фігури з висуненою вперед лівою ногою, їх руки щільно притиснені до торсу, а пальці, стиснуті в кулаки. Вони не тільки повторюють класичну позу єгипетських статуй, але й підпорядковуються правилам єгипетського мистецтва, особливо "законові пропорцій", що його єгипетські скульптори дотримувались протягом двох тисяч років. У відповідності з цим законом людська фігура поділялась спочатку на 18 однакових квадратів, а, із приходом до влади XXVI Сатської династії (664 – 525) до н. е.), коли була модифікована, одиниця довжини –• лікоть, – на 21. Діодор Сицилійський повідомляє, що у VI ст. до н.е. двоє грецьких скульпторів Телеклет і Феодорус, працюючи над статуєю Аполлона, розбивали – 8 – фігуру на 21 і 1/4 квадрата, які вимагала традиція.

Таке шанобливе ставлення еллінів до єгипетської культури сприяло, очевидно, тому, то Александр Македонський, завойовавши Єгипет (332 до н. е.), прийняв титул фараона, а його наступники. Птолемеї, зробивши Єгипет частиною елліністичного світу, здійснювали політику зближення єгипетської та еллінської культур. Згідно нього, із наказу царя Птолемея I Сотера (305–283 до н.е.) за сприяння єгипетського жерця Манефона й афінянина жрецького роду Тимофія був упроваджений культ Серапіса – бога, що поєднував риси й функції деяких єгипетських та грецьких богів. Також міф про Озириса та Ізиду мав для еллінів велику привабливість, оскільки обіляв їм спасіння й вічне життя, чого не було у традиційній грецькій релігії. Натомість Ізида у греків шанувалась як богиня долі й магії, оскільки їй удалося звільнитись від влади інших богів й набути, за допо-

могою чаклунства, виняткового впливу у божественному світі. Елліністичний письменник Діодор Сицилійський (90 – 21 до н. е.) у своєму творі "Історична бібліотека" виклав міфологію єгиптян, відобразивши ним інтерес греків до "мудрості старожитніх". Нарешті, Страбон (64 до н.е. – 23 н.е.) у "географії" описав деякі визначні архітектурні споруди Єгипту, причому так точно, що ці описи дозволили єгиптологам XIX – XX ст. ідентифікувати низку невідомих європейській науці пам'яток.

Інакшим було розуміння з боку стародавніх, римлян. Державний діяч і письменник Марк Порцій Катон Старший (234 – 149 до н. е.) засуджував захоплення деяких римлян східними кльцтами (у тому числі і єгипетськими) і у своєму трактаті "Про землеробство" суворо заборонив управителеві маєтку вступати в розмови з різного роду ворожбитами й астрологами. Такі погляди відображали консерватизм ранньої римської культури, внаслідок якого прихильники екзотичних кльцтів час від часу переслідувались й навіть виганялись з Риму й Італії. Найбільш яскраве вираження такі погляди знайшли у поезії Децима Юнія Ювенала (60 – 127). У сатирі XV читаємо, що в "дурному Єгипті" шанують потвор: крокодилів, ібісів, "брудних мавп", кішок, собак й навіть цибулю, але ніхто не вірить у "прекрасну Діану".

Ситуація, правда, змінюється у період найбільшого культурного піднесення римської культури – часи правління Антонінів й сам Ювенал свідчить про небувалу популярність єгипетської релігії у римському суспільстві. Прагнучи за елліністичним взірцем до об'єднання народів імперії, Антоніни сприяють утворенню єдиної римсько-елліністичної культури, іноді проявляючи інтерес і до культурних надбань інших народів. Так, Адріан (117 -138), відвідавши Єгипет, побував не тільки у Александрії, але й у "руїнах стобрамних Фів", як писав про не місто Ювенал, де наказав відреставрувати "колоси Мемнона" – дві величезні статуї фараона Аменхотепа III. Натомість елліністично-римський історіограф Плутарх із Херонеї (46 – 127) включає до своєї морально-дидактичної праці "Моралії" трактат "Про Озириса та Ізиду", ніби вбачаючи у найголовнішому єгипетському кльцті хвалогідний взірець релігії для скептично налаштованих греків і римлян.

Ще далі йде римський письменник Луцій Апулей з Мадаври (II ст.) у якого герой роману "Метаморфози" дістає можливість скинути "огидну віслучу шкіру" (до якої він потрапив із власної нерозсудливості) тільки у тому випадку, якщо "весь залишок свого життя аж до останнього подиху" присвятить єгипетській богині Ізиді. Апулей розуміє Ізиду як "родительку речей природних, господиню всіх елементів, предвічне дочасове породження, верховну серед божеств, володарку душ померлих, першу серед небожителів, єдиний образ всіх богів і богинь, порухові якої підвладні склепіння блакитне неба, моря цілющій повів, оплакане мовчання пекла".

У римсько-елліністичному світі одержало поширення пізноєгипетське мистецтво, потрапивши туди разом із єгипетськими кльцтами. Поруч з виробами власне єгипетського походження були популярні твори у єгипетському стилі, які або призначались для релігійних обрядів змішаних кльцтів, або виражали ідею величі імператорської влади, або просто служили для прикраси помешкань й садів. Серед них слід відмітити так звану Mensa Isiaca, форма якої нагадує столітник (італійського mensa), а іконографія зв'язана з кльцтом Ізиди. Виконаний з бронзи і срібла, цей виріб прикрашений зображеннями богів Єгипту та їх символів, а також ієрогліфами. Друга знаменита пам'ятка цього роду – давньоримська статуя II ст., яка зображала у вигляді бога Озириса фаворита імператора Адріана Антіноя, який утопився і Нілі й був обожнений з наказу володаря.

Досить цікавою є оцінка єгипетської культури у давньоєврейській літературі. Єгипет – не країна, що прихистила євреїв під час великого голоду, а тому Біблія говорить: "Як сад Господній, так земля Єгипетська" (Бут., XLIII, 10); Єгипет також "є найкращим місцем цієї землі" (Бут., XLVІІ, II). Разом із тим, пророки суворо засуджують "ідолашанувальництво" єгиптян і віщують країні усіякі біди. Ісайя пророкує, що "серце Єгипту розтане посеред лиття Божого", а єгиптяни "будуть точити війну кожен із братом своїм...і кожен із ближнім своїм". Єгипет "на душі поникне у своєму нутрі" і Господь "зруйнує раду його, й будуть питати вони бовванів своїх й чародіїв, й заклиначів мертвих й ворожбитів". Лютий цар буде панувати в Єгипті і тоді "зникне з Нілу вода, засмердяться й висохнуть канали, рогіз й очерет пов'януть, засохнуть поля біля річки, заплачуть рибалки, ткачі, й ті, що

утримують садки для живої риби стратять надію", і скаже тоді народ, пише Ісайя, "всі, працюючі за плату", що вельможі Єгипту безумні й "нерозумною стала рада мудрих фараонових радників", а самого фараона не порятує те, що він "син мудреців й син дарів мудрих". Далі Ісайя стверджує, що не "князі Мемфіські" увели Єгипет в одур "у всіх справах його, подібно тому, як п'яний бродить по блювотині своїй", внаслідок чого "не буде в Єгипті такого діла, яке б звершити зуміли голова й хвіст, пальмова галузка чи очеретина". І стане тоді Єгипет "немов ті жінки, і тремтітиме, і буде лякатись помаху руки Господа Саваофа". Ось тоді прийде Ізраїль до Єгипту і п'ять міст у землі єгипетській будуть говорити по-ханаанськи, а "серед краю Єгипетського буде жертівник Господу, і стовп при границі його Господові" (XIX, 1 – 25).

Ще більш суворі біди Єгиптові віщує від імені Господа пророк Єзекіль: "Ось Я на тебе, фараоне, царю єгипетський, крокодиле великий, що лежиш серед, рік своїх і кажеш: "моя ріка, це я створив її для себе", але Я вкяду так до щелеп твоїх, і до луски твоєї приліплю риб із рік твоїх, і витягну тебе з рік твоїх з усією рибою...і кину тебе посеред пустині...ти впадеш на відкрите поле...і не підберуть тебе; віддам для земної звірини та для птаства небесного на їжу тебе". Після нього Єгипет стане пустинею та руїною, "не перейде по ньому нога людська, а міста й села будуть спустошені сорок років" (XXIX, 1 – 12). Рукою Навуходоносора Господь "зробить кінець єгипетському многолюдству" по-вигублює божків і бовванів з Мемфісу, "і не буде вже князів у єгипетському краї" XXX, 13).

Такою, власне, бачили єгипетську цивілізацію молодші її сучасники. З одного боку, як зазначає єгиптолог Е. А. Волліс Бадж, для суджень деяких із них характерна "недоумкуватість" і нерозуміння елементарних речей: зовнішній бік вірувань єгиптян вони беруть за внутрішню сутність цієї релігії і, "збиті з пантелику", дурнувато сміються, показуючи вузькість свого інтелектуального горизонту. З іншого боку, ті, що прагнули ближче познайомитись з єгипетською культурою й долали негативне враження від першого контакту, відразу розуміли її незглибимість й навіть намагались (із різним успіхом) "вчитись" у єгипетських "філософів" і "магів". Слова Платона свідчать, що єгипетську міфологію можна інтерпретувати з точки зору найвитонченішого ідеалізму. Другою важливою рисою єгипетської культури є помічена ще Катонем Старшим її надзвичайна привабливість: якою імператора Адріана захоплювали руїни "стобрамних Фів", то для Плутарха й Апулея справжнім одкровенням став культ богині Ізиди – берегині, що дарує своїм вірним спокій душі і надію на спасіння.

(Продовження у наступному номері)

Ivan Zuljak, Michael Revutsky, Alexander Shama, Ivan Shumsky

RESEARCH OF A HISTORY OF CULTURE OF ANCIENT EGYPT

In clauses the basic attention addresses on research of a history of culture of Ancient Egypt. The sight on culture of Ancient Egypt is opened on the basis of archeological excavations, scientific publications which enable more to understand its features and law of development.

УДК 94(4)"192/199"

Павло Коріненко

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ (1918-1945 РР.)

Цей посібник є спробою опублікувати курс лекцій, який читається для студентів історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університе-

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 14

ТЕРНОПІЛЬ
2001

УДК 93

ББК 63.3а 4 + 63.3 (4Укр)

Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія/За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця
Тернопіль. – 2001. – Вип. 14. – 240 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 27.11.2001 р. (Протокол № 4).

Головний редактор

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор

Петро Брицький - доктор історичних наук, професор

Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор

Тетяна Гончар - кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор

Олександр Сич - доктор історичних наук, професор

Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Іван Зулик - кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Василь Ботушанський - доктор історичних наук, професор

Микола Стрішенець - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Іван Зулик - кандидат історичних наук, доцент

ISBN 966-567-067-0

©Тернопільський державний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, 2001

УДК 94 (62) 930. 85

Іван Зуляк, Михайло Ревуцький,
Олександр Шама, Іван Шумський

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

(Продовження статті. Початок у випуску 13)

Впливові єгипетської культури не могли опертися і єврейські пророки. Безперечним є факт прямих і непрямих запозичень, зроблених творцями Біблії з єгипетської міфології і літератури. Окрім того, хоч пророки ставляться до Єгипту як до потенційного об'єкту завоювань, дивує їх тонке розуміння самих основ єгипетської цивілізації. Досить придивитись до переліку об'єктів, які повинні бути вражені "гнівом Господнім" в першу чергу: ріка Ніл, канали, поля, очерет (папірус), міста фараони, мудреці, боввани, заклинателі мертвих і т.д. Пророки знають, яку роль у Єгипті від грають фараон, рада фараона "князі мемфійські", чародії. Вони знають, що великі діла в Єгипті творять "голова, хвіст, пальмова гілка" (можливо, натяк на інсигнії влади) і "очеретина" (без сумніву, мистецтво письма). Знають про роль "бовванів і чародіїв" (тобто, релігії Єгипту, її величезну консолідуючу роль). Не може не викликати подиву й порівняння фараона з крокодилом й, особливо, те, що Господь має вкласти до його щелеп "гака" - явний натяк на центральний ритуал "відкривання рота" в заупокійному культі. Таким чином, засуджуючи й ненавидячи з усіх сил Єгипет, пророки мимоволі зраджують надзвичайно ґрунтовне знання його культури, а отже - захоплення нею.

Правда, не євреям судилося остаточно поховати єгипетську культуру, а арабам, що з VII ст. мешкаючи в долині Нілу, були абсолютно байдужими до спадщини величної цивілізації, серед руїн якої протікало їх життя. Гробниці араби назвали "лавицями" (мастаба) - за їх схожість із предметом хатнього вжитку, а неперевершені піраміди й храми перетворили на невичерпне джерело будівельного матеріалу. Дослідження пам'яток мало місце тільки годі, коли хтось шукав скарби. Так, у 820 р. з наказу халіфа Мамуна, сина легендарного Гаруна аль-Рашида, до Великої піраміди проникла група арабських робітників.

Протягом декількох тижнів вони пробивали отвір крізь вапняк і нарешті потрапили до темного, понурого коридору. В ході дальших розвідок виявили систему з трьох великих зал, в кожній з яких було порожньо, якщо не рахувати гранітного саркофагу без віка у так званій "поховальній камері царя". Описуючи ці події, арабський літописець XV ст. аль-Макриші зазначає, що коли Мамун виявив, що у Великій піраміді немає скарбів, він наказав таємно покласти до саркофагу декілька золотих речей, щоб робітники не думали, ніби їх важка праця була даремною. Так була започаткована довготривала традиція фальсифікацій, пов'язана з відкриттям й дослідженням єгипетської цивілізації.

Натомість для Європи Стародавній Єгипет надовго перетворився у незвідану, таємничу і казкову країну й залишався таким аж до епохи Ренесансу. Звичайно, європейці знали про "країну пірамід" з античної літератури, Біблії й описів мандрівників. Була також певна кількість пам'яток єгипетського мистецтва, що дісталась у спадок від Античності: фігури левів на сходах Капітолія (зараз їх там немає), статуї царів з династії Птолемеїв, кілька обелісків (переважно в Римі), рельєфи в колекціях кардиналів, амулети (в основному у формі скарабей), певна кількість бронзових фігур. Найбільше було невеликих статуєток з покритою блакиттю обпаленої глини, а також пов'язаних із заупокійним культом зображень, знайдених у підземних гробницях Саккара. Нарешті в Європі знаходилося декілька саркофагів, правда, на думку сучасників, досить "невиразних" і "малопримітних" з точки зору оздоблення і багатства барв. Щодо писемних пам'яток, то єгипетське письмо було відоме на вигляд з інскрипцій на обелісках, клаптив рукописів на пагогні, ритуальних пов'язок і саркофагів.

В гуманістів Ренесансу виникла ідея зв'язати християнське віровчення з давньоєгипетською мудрістю й магією. Також вони знали вже згадану Mensa Isiaca, яка, захопивши їх уяву, стала джерелом натхнення для творчості. Однак в цілому знання про Єгипет були переважно легендарного характеру, до того ж дуже дален від істинного стану речей. У XVII і особливо XVIII ст. інтерес до країни обумовлювався переважно факторами

ненаукового характеру розповсюдженням масонства розвитком концепції одухотворяючої ролі мистецтва (його здатності викликати такі почуття, як захоплення й благоговіння), а також прагненням до величчя, простоти форм і масивності об'єктів, що народжувалось у зв'язку з утвердженням естетики класицизму.

Здійснювались і спроби розшифрування єгипетської писемності, але їх результати були жалюгідними. Так, у 1652–1654 рр. вийшло три томи дослідження єзуїта Афанасія Кірхера (1602–1680) присвяченого тлумаченню ієрогліфів на римських обелісках. Звичайно, ці "переклади" нічого не перекладали, бо робив їх вчений отець в дусі модної тоді "містичної герменевтики", що спиралась на методіку кабалістики. Однак, праця А. Кірхера завдала величезної шкоди як справі дешифрування писемності, так і науці єгиптології взагалі. Пізніше Жан-Франсуа Шампольон напише: "Маячня Кірхера сприяла поширенню у вченому світі того дивного забобону згідно якого вирізьблені на устіх без винятку пам'ятках ієрогліфічні написи вважались колись доступними розумінню тільки тих єгиптян, які завдяки своїм знанням досягли високих ступенів посвячення у релігійні містерії". Отже, європейська наука XVII–XVIII ст. була переконана, що всі єгипетські тексти містять не більше, не менше як "езотеричну науку", недоступну розумінню "непосвячених" у містичні таїни. Нічого дивного, що дешифрування єгипетського письма було повністю "віддане на відкуп" різного роду шарлатанам від "окультичних наук". Тим не менше інтерес публіки до єгипетської історії та культури зростає і це переважно завдяки працям французьких дослідників Бенуа де Майє, Клода Сікара і Константена Франсуа де Вольєра. Книга нього останнього мала заголовок "Мандрівка до Сирії та Єгипту". Вийшовши у 1767 р., вона настільки захолила увагу публіки, що Наполеон був змушений до своєї єгипетської експедиції взяти 150 "вчених цивільних" і художників.

Поширенню "єгипетського духу" у європейській культурі XVIII ст. сприяло також те, що пише Ю. Герчук: "Архітектурна свідомість XVIII ст. була заражена палким прагненням до грандіозного, до всеохоплюючої, тотальної архітектури, організуючої й підкорюючої собі нескінченний, неозорний простір". Уявлення про єгипетське мистецтво якнайкраще відповідало цьому. Французький художник і проєктувальник Луї-Франсуа Касс розробив плани "реконструкції" єгипетських храмів і саме його малюнки надихнули архітектора Етьєна-Луї Булле (1722–1799) на створення проєкту гігантських монументів у єгипетському дусі.

Не менш значними, хоч і зовсім в іншому ключі, були ескізи екстравагантних інтер'єрів і камінів у єгипетському стилі італійського гравювальника й архітектора Джованні Баттісти Піранезі, опубліковані у 1769 р. Засновуючись значною мірою на традиціях пізньоєгипетського, а також стилізованого під нього мистецтва римсько-елліністичної епохи, автор зробив значний крок у напрямі створення гармонійного, повністю єгипетського стилю, що не обмежувався використанням лише окремих його елементів. Піранезі одним з перших оцінив декоративні вартості єгипетського мистецтва, в якому його попередники бачили лише величчя і таємничість. Так до напередодні єгипетського походу Наполеона Європа достатньо була заінтригована "усім єгипетським". Хоч у військово-політичному відношенні експедиція (1798–1801) завершилась невдачею, наукове і культурне її значення було величезним. Серед привезеного до Європи знаходилося 27 статуй, кілька саркофагів, стела з написами, названа пізніше Розетським каменем і декілька тисяч рисунків і ескізів, на яких були представлені пам'ятки Стародавнього Єгипту. Одним з рисувальників був Домінік Віван Денон, що потрапив до експедиції за протекцією дружини Наполеона Жозефіни.

Супроводжуючи загін генерала Дезе у поході до Верхнього Єгипту, Денон, часто ризикуючи життям, робив зарисовки усіх пам'яток, епохи фараонів, що зустрічались на його шляху (деякі з рисунків є єдиним свідченням про споруди, що зникли назавжди, наприклад, гробницю Аменхотепа III). Завдяки тому, що, як художник, Денон був прихильником класицизму його рисунки дуже точно відтворюють зовнішній вигляд споруд і статуй. Після повернення Денон у 1802 р. видає свою працю "Мандрівка Верхнім та Нижнім Єгиптом", яка мала такий грандіозний успіх (вийшло 40 перевидань), що породила не тільки єгиптоманію, але й нову науку – єгиптологію. У 1805 р. публікується п'ятитомний переклад "Географії" Страбона, що містить найбільш повний опис Єгипту, зроблений до того часу. А з 1809 до 1830 рр. виходить величезна праця "Опис Єгипту", що складається з 9 томів тексту і 11 томів карт та ілюстрацій, містячи практично весь матеріал, зібраний 150 "вченими цивільними" і художниками експедиції Наполеона.

Слід, однак, зауважити, що незважаючи на своє епохальне значення, "Опис Єгипту" у тій своїй частині, що стосувалась стародавньої історії, обмежувався до представлення пам'яток. автори майже нічого не пояснювали. натомість там, де намагались це зробити, інтерпретація була помилковою. Причина цього - найбанальніша зате суттєва: хоч у розпорядженні вчених знаходилась величезна кількість написів, їх сенс залишався недоступним. Більше того, як заявляли деякі авторитетні дослідники, проблема розшифрування єгипетського письма є занадто заплутаною, а тому науково не вирішуваною. Цей висновок належав французькому арабісту Сильвестру де Сасі (1738–1838), який, очевидно, виходячи із зовнішньої подібності арабської писемності і демотичного письма, намагався розшифрувати останнє і зрозуміло, зазнав невдачі. Його заява стала першою у цілій низці подібних: час від часу хтось гучно стверджував, що розв'язати якусь проблему єгиптології неможливо у принципі; до його думки прислухались. Однак, завжди знаходився скептик, що чинив наперекір авторитетам і - добивався успіху.

У даному випадку справу "полегшувала" унікальна знахідка - Розетський камінь, виявлений офіцером інженерних військ Бушаром під час земляних робіт по спорудженню укріплень проти англійців, недалеко міста Розета (тепер Рашид) на схід від Александрії, у серпні 1799 р. Базальтова плита (1 x 0,73 x 0,27 м) містила вирізьблену копію указу мемфиських жерців від 196 р. до н.е. на честь коронації фараона Птолемея V Епіфана (205–180 до н.е.). Текст являв собою паралельний двомовний напис, зроблений ієрогліфами, демотичним і грецьким письмом. Він був ретельно скопійований (незабаром, після капітуляції французького експедиційного корпусу всі знахідки потрапили до Лондона як воєнний трофей і донині зберігаються у Британському музеї); й копії стали доступними для дослідників. Цікаво, що майже одразу місцева франкомовна газета "Єгипетський кур'єр" у коротенькій замітці повідомила про знахідку, зауваживши, що, можливо, напис на базальтовій плиті містить ключ до розгадки ієрогліфічного письма. Тим не менше, знадобилось ще більше двох десятиліть, щоб цей "ключ" був знайдений і застосований.

Здійснив це Жан-Франсуа Шампольон (1790–1832). Спілкуючись з людьми, захопленими Єгиптом (його брат був секретарем Жозефа Фур'є - видатного математика і єгиптолога-любителя), Жан-Франсуа з дитинства, за його власним свідченням, захопився "облудним блиском фатаморгани" таємничої цивілізації. Мало цікавившись шкільними заняттями, Шампольон в 11-річному віці проявляв небувалі знання з латини і грецької. Маючи 13 років, він лобачив копію напису Розетського каменя і поклявся, що першим розшифрує ці ієрогліфи. До 17 років він вивчав перську, іврит і - коптську, вважаючи цю останню давньоєгипетською, тільки транскрибованою грецькими літерами.

Цєю проблемою ком. Шампольона займалися англійський фізик Томас Юнг і швед Йохан Давид Акерблад і вже згаданий француз Сильвестр де Сасі. Незважаючи на всі зусилля, і навіть наявність "ключа" у вигляді Розетського напису, сенс ієрогліфів залишався недосяжним. Головна перешкода полягала у невирішеності елементарного питання: письмо єгиптян було ідеографічним чи фонетичним? Тільки після десяти років безперервних шукань Шампольон дійшов вірної відповіді: ієрогліфи можуть виражати і окреме поняття, і звуки.

Те, що здається зараз очевидним, потребувало неймовірних інтелектуальних пошуків, оскільки нічого подібного ніхто до нього не робив. Геніальність Шампольона проявилась в тому, то він, спираючись на припущення, що взяті у рамках ієрогліфи означають імена правителів - Птолемеї і Клеопатра - зрозумів принцип передачі в єгипетському письмі іноземних слів: "Єгиптяни, - лише дослідник, - бажаючи виразити голосний, приголосний або склад іноземного слова, вживали ієрогліфічний знак, що виражав або зображав який-небудь предмет, назва якого у розмовній мові містила або у цілому, або у його першій частині звуки - голосний, приголосний чи склад, - про написання яких йшла мова". Так, яструб, що в єгипетському письмі виражав життя, душу, а також будь-якого птаха взагалі, став знаком для звука "А", ієрогліф - знак води - для "Н", рот - "Р" і т.д. Можна зрозуміти, які широкі лінгвістичні пізнання та увагу треба мати, щоб відшукувати подібні аналоги.

У 1822 р. Ж.-Ф. Шампольон видає роботу "Про єгипетський ієрогліфічний алфавіт", в якій підсумовує результати дослідження. Незважаючи на заздрість суперників, його відкриття одержує визнання, а самого вченого призначають на посаду хранителя єгипетських колекцій Лувра. У 1828–1829 рр. здійснюється заповітна мрія Шампольона - він очолює наукову експедицію до Єгипту і одержує унікальну можливість перевірити істинність свого відкриття.

а також застосувати його на практиці. Ознайомившись з численними написами на пам'ятках й архітектурі як у Нижньому, так і у Верхньому Єгипті, він з гордістю пише своєму покровителю Дасье: "Тепер я можу повідомити Вам, що немає ніякої необхідності вносити які-небудь поправки до нашого "Листа про ієрогліфічний алфавіт". Наш алфавіт виявився правильним і цілком придатним для розшифрування написів на стінах будь-яких храмів, палаців та гробниць епохи фараонів".

За допомогою свого відкриття Шампольон також розвіяв перше у нескінченному ряді помилкових суджень стосовно єгипетської культури. Дослідивши храм у Дендера, який вважався "прастародавнім", вчений встановив, що його почали будувати фараони XVIII династії, продовжили Птолемеї, а завершили будівництво Домиціан і Траян. Маючи вишуканий художній смак і солідні пізнання з історії мистецтва, Шампольон одразу застосував одержані дані для характеристики стильових особливостей храму. У звіті для державної комісії з питань культури він зазначив, що храм належить богині Хатхор, а не Ізиді, як вважалось і що хоч сама будівля насправді є "шедевром архітектури", однак рельєфи та скульптури, що прикрашають будівлю, є "у найпршому стилі". "Нехай Комісія не візьме мені за зле, - пише Шампольон, - але рельєфи у Дендера є огидними. Інакше: не може бути, бо походять вони з епохи занепаду. Скульптура деградувала, натомість архітектура, яка засновується на математичних обчисленнях, не підлягає так швидко зм'якшанню, а тому зберегла рівень, гідний єгипетських богів: подиву всіх століть". Хоч зауваження стосовно "деградації скульптури" вихликали тепер застереження (сам Шампольон був прихильником класицизму), однак історико-культурний метод, вперше застосований ним, все ще залишається актуальним.

Відкриття Шампольона тільки посилило "єгиптоманію": колекціонери й музеї наввипередки стали скуповувати пам'ятки єгипетського мистецтва. У 1820-30-х рр. формують свої єгипетські відділи Туринський, Луврський, Лондонський та Берлінський музеї. Не припиняється потік рукописів: за першу половину XIX ст. до Європи потрапляє десять тисяч папірусів. І знову в пригоді стає Шампольон: у 1836-1841 рр. виходить посмертне видання його "Єгипетської граматики", чорновий варіант єгипетського словника, "Записки" і "Щоденники". Спираючись на них, єгиптологи не тільки навчилися вільно читати єгипетські тексти й епіграфічні пам'ятки, але й писати ієрогліфами. Тим не менше, непорозуміння не бракує. В силу збігу обставин, до рук науковців переважно потрапляли офіційні документи та релігійно-магічні тексти (це дивним чином підтверджувало думку єзуїта А. Кірхера), і на основі цього був зроблений висновок, що єгиптяни взагалі не були здатні до поетичної творчості, начебто в силу відсутності в них естетичного почуття. І ось до ходу справ знову втручається випадок: у 1839 р. англійська туристка міс Весткар дарує придбаній нею в Єгипті папірус єгиптологів Карлу Ріхарду Лепсіусу і це виявилась знаменита збірка казок "Хуфу і чародії". Також інша англійська любителька – леді д'Орбней виладково придбала папірус і подарувала його єгиптологів де Руже. У 1852 р. він публікує попередній переклад частини тексту. Оскільки це виявилась "Казка про двох братів", то можна собі уявити, який фурор зробила публікація серед науковців й публіки. Так був спростований ще один хибний погляд, а єгиптологія збагатилась ще однією наукою – історією єгипетської літератури.

Тим часом, після смерті Ж.-Ф. Шампольона заздрісники й недоброзичливці (переважно з наукових кіл Німеччини й Англії) розпочали галасливу кампанію, що мала на меті дискредитувати його систему дешифрування ієрогліфів, хоч її застосування і давало чудові результати. Як не дивно, але знайшлося багато таких, що прислухались до критики, тому знадобилось ще майже півстоліття, щоб нарешті метод Шампольона був визнаний у всьому науковому світі. Звичайно, що без подвижницької праці тих, хто не хотів йти битими шляхами, це було б неможливо. Виняткова роль в утвордженні системи Шампольона належить німецькому дослідникові Карлу Ріхарду Лепсіусу (1810-1884). Уродженець Наумбурга, він вивчав філологію і порівняльну лінгвістику у Коллеж де Франс, й там освоїв єгипетське письмо по опублікованим роботам Шампольона. Маючи 32 роки, він став завдяки цьому екстраординарним професором Берлінського університету. З 1842 до 1845 р. Лепсіус очолював експедицію, направлену до Єгипту королем Пруссії, і став першим єгиптологом, що здійснював систематичні дослідження. Це дало йому змогу не тільки знайти декілька пам'яток з часів Стародавнього царства, але й взагалі виділити цю епоху у окремий історичний період, розширивши таким чином хронологічні рамки єгипетської цивілізації на

п'ятора тисячоліття. Експедиція Лепсуса також відкрила мастаба - гробниці: вельмож Раннього і Стародавнього царства та дослідила 130 таких об'єктів. У Гель-ель-Амарні німецький вчений, по-суті, "витяг з мороку історії" період правління Ехнатона і започаткував вивчення особи цього релігійного реформатора. Результати експедиції були підсумовані у 12-томній праці "Пам'ятки Єгипту та Ефіопії", а також у монографіях "Хронологія Єгипту" (1849) і "Книга єгипетських царів" (1850). Нарешті у 1866 р. Лепсус знаходить двомовний "Декрет з Канопуса" і блискуче підтверджує метод дешифрування Шампольона.

Засновником єгиптології в Англії слід вважати Джона Гарднера Уїлкінсона, який більше десяти років провадив розкопки у різних частинах Єгипту. Він вперше використав як історичне джерело малюнки на стінах гробниць і в праці "Поводження та звичаї стародавніх єгиптян" намагався реконструювати уклад життя і культуру ремісників й селян часів фараонів.

Слід, однак, зауважити, то започатковані експедицією Наполеона розкопки і збирання пам'яток у переважній більшості не мали наукового характеру, а більше нагадували "золоту пихоманку" - своїм беззаконням, авантюризмом і навіть злочинністю. У зв'язку з цим, розкрадання історико-культурних пам'яток набрало страхітливих розмірів - тим більше, що фактичний правитель Єгипту паша Мухаммед-Алі, прагнучи модернізувати країну й налагодити контакти із Заходом, роздавав іноземним консулам дозволи на здійснення розкопок. Десь у середині У ХІХ ст. виникла нагальна потреба припинити грабїж та ввести археологічні дослідження у цивілізоване русло. Початок ньому поклав Огюст Фердинан Марієтт (1821–1881), забезпечивши таким чином майбутнє єгиптології.

Працюючи вчителем середньої школи у Булонь-сюр-Мер, він ознайомився з чудовими малюнками Нестора Л'Ота (який брав участь в експедиції Наполеона) і буквально "занедужав" Єгиптом. Користуючись граматикою Шампольона Марієтт навчився читати ієрогліфи. У 1849 р. він одержав скромну посаду асистента в Луврі, а наступного року поїхав до Каїру для закупівлі коптських рукописів. Через деякий час його здивувала та незвична обставина, що у садах багатих мешканців Каїру й Александрії скоять цілковито однакові сфінкси, й кількість їх була такою значною, що мимоволі виникало питання про їх походження. Якимось відвідавши Саккара, Марієтт недалеко ступінчастої піраміди побачив точнісінько такого ж сфінкса. – він був майже засипаний піском и тільки голова стирчала над поверхнею. Учений зумів поднати побачене у Саккара і садах Каїру з описом Серапеума у Страбона, де згадувалась алея сфінксів, що вела до усипальниць священних биків Аписа. І ось в душ: цього ще донедавна скромного педагога прокинувся дух авантюризму. Замість купівлі манускриптів він витратив відпущені кошти на археологічні пошуки. Найнявши робітників-арабів, Марієтт приступив до розкопок, знайшов 141 сфінкса, однак ще більше було порожніх фундаментів, з яких сфінксів давно викрали. Найважливіше відкриття, проте, чекало попереду, алея, як про це і писав Страбон, дійсно вивела до усипальниці. Похилий вхід вів до підземної галереї завдовжки 350 м, де в поховальних камерах знаходились гранітні саркофаги з муміями священних биків. Більшість з них правда були пограбовані й Марієттові дістались тільки два непорушених саркофаги. Так вперте відтулилась зав'єса до справжнього релігійного життя єгиптян – і дійсність виявилась набагато фантастичнішою, ніж дотимчасові байки та вигадки.

Відкриття принесло славу Марієттові й оправдало його дії в очах кураторів Лувру, вони пробачили "авантюриста" й навіть прислали 30 000 франків (на ті часи значна сума) на продовження розкопок. Разом з тим О.Ф. Марієтт здобув прихильність паші Єгипту Хедіва Саїда, а пізніше і його сина, Ісмаїла, який надав дослідникові значні повноваження й навіть спонсорував його роботи. Француз не підвів, другою його знахідкою була мастаба (гробниця) придворного урядника і земського власника Ті, то жив у часи Стародавнього Царства. По-суті, це була перша подібного роду пам'ятка, досліджена єгиптологом. Марієтт знайшов коштовності, предмети щоденного вжитку, скульптури і рельєфи, але найбільше вразив його живопис, яким були покриті стіни і стелі коридорів, галерей і поховальних камер. Такого барвного багатства і детального відображення щоденного життя не бачив ще ніхто. Фрески розповідали про розваги пана Ті і його оточення, про роботи, які виконували його слуги і піддані, описували красу природи – і все це з найдокладнішою точністю и ретельністю. Знахідка Марієтта одразу розширила горизонти пізнання єгипетської цивілізації, відтупивши образ повсякденного життя.

Важко також переоцінити заслуги О.Ф. Марієтта в справі організації збереження і захисту

пам'яток єгипетської культури від розкрадання й знищення. Потрапивши вперше до "країни пірамід", французький вчений був вражений, яких масштабів і форм набрав цей "бізнес". Звичайно, багато в чому цьому сприяли уряд Єгипту і самі єгиптяни, що не усвідомлюючи цього, не тільки розпродували свої багатства, але й часто сприяли їх знищенню в пошуках скарбів посувались або й зовсім руйнувались безцінні археологічні об'єкти. Завдяки зусиллям Маріетта й протекції впливових дипломатів паша Саїд у 1858 р. призначив дослідника директором служби збирання й зберігання старожитностей і виділив для цього кошти. Копавши у Гізе, Саккара, Абідосі, Фівах й на острові Елефантина, Маріетт відправляв знахідки до Каїру; саме вони й склали основу фондів знаменитого Каїрського музею. Крім того, дослідник став здійснювати контроль над торгівлею старожитностями й видавати дозволи на проведення дослідницьких робіт. Він настільки перейнявся дорученою справою, що одного разу навіть викликав незадоволення імператриці Франції Євгенії, відмовившись подарувати їй зразок давньоєгипетського ювелірного мистецтва. З часом ці дивацтва посилюються: Маріетт відрізняється все більшою нетерпимістю до чужих думок - особливо тих, що здавались йому дилетантськими. Так, він був вкрай незадоволений "Аїдою" Верді, вважаючи оперу насмішкою над історією Стародавнього Єгипту. В суперечках він не мав удержу й часто доповнював свої аргументи бійкою. Однак, найбільше дивує: те що Маріетт сам колись пристрасний до авантюризму дослідник - стає гальмом у розвитку єгиптології, відігравши вкрай негативну роль у справі відкриття "Текстів пірамід" - чи не найважливішої пам'ятки єгипетської міфології та теології.

Здійснюючи багаторічні дослідження єгипетських пірамід і мастаба, Маріетт дійшов висновку, що поховальні споруди взагалі не можуть містити ніяких написів, оскільки всі відомі йому піраміди ніяких написів не мали. Єдине, що вдалося знайти, це графіті, які майже не несли ніякої інформації і, до того ж, були сумнівного походження. Коли взимку 1879 р. Каїром пройшла чутка, що всередині маленької недослідженої піраміди у Саккара є вирізьблені на стінах написи, і до Маріетта як до директора Єгипетської служби старожитностей прийшов професор Г. Масперо з пропозицією перевірити їх, той з незрозумілою затаєтістю відмовив заявивши, "Якщо піраміда містить текст то це взагалі не поховальна споруда чи не так?" Власне кажучи, можна зрозуміти емоційну основу нього судження: справа в тому, то невелика піраміда у Саккара, про яку йшлося, так само як й усі інші піраміди V та VI династій, у порівнянні з величними пірамідами у Гізе (що й досі зберегли свою форму), нагадують купи каміння. Тому, Маріетт міг міркувати так: якщо досконалі піраміди Гізе не мають текстів, то чому їх повинні мати напівзруйновані піраміди Саккара - які, можливо, зовсім пірамідами не являються?

На щастя, молодий професор не відступив. Гастон Масперо (1846–1916) був досвідченим археологом та блискучим знавцем давньоєгипетської писемності й, приїхавши до Єгипту щоб очолити Французьку археологічну місію, палав бажанням зробити відкриття. Він захопився за ідею дослідження "купи каміння" у Саккара і, всупереч авторитетній думці Маріетта, продовжував наполягати на своєму. Нарешті, у 1880 р. французький уряд виділив Службі старожитностей 10 000 франків з умовою, що хоча б одна з маленьких пірамід буде досліджена. В квітні того ж року Маріетт був змушений наказати розпочати роботи, у результаті яких були відкриті напівзруйновані поховальні камери, стіни яких вкривали ієрогліфи. Співпрацівник Маріетта німецький єгиптолог Генріх Бругш зробив рисунки, які директор передав, без вказівки походження, Масперо з проханням дослідити їх та перекласти. Той пізніше писав: "З першого ж погляду мені стало ясно, що я маю справу з написом, який може походити тільки з піраміди Пепі I"

Масперо доповів про свої висновки Маріеттові, але той продовжував наполягати, що і тексти взяті не з піраміди, а зі стін дуже великої гробниці-мастаба одного з вельмож. Великий дослідник, будучи вже невиліковно хворим, так і помер з цією хибною гумкою 19 січня 1881 р. Згідно заповіту, тіло археолога забальзамувати і досі зберігають у одному з саркофагів на подвір'ї Каїрського музею. Неподалік стоїть його бронзова статуя з написом: "Маріетт-лаші, від вдячного Єгипту". Ставши другим директором Єгипетської служби старожитностей, Г. Масперо нарешті довів справу до кінця: 28 лютого 1881 р. він наважився особисто спуститись до піраміди і став, таким чином, автором епохального відкриття.

Разом з Генріхом Бругшем Масперо дослідив усипальницю фараонів V та VI династій: Унаса, Меренра, Пепі I, Пепі II і Теті. Всюди вони знайшли вирізьблені у білому вапняку

письмена, забарвлені у блакитно-зелений та золотий кольори. Вчені старанно скопіювали тексти, не раз ризикуючи життям за винятком піраміди Унаса, яка стосовно добре збереглась, всі інші перебували у стані далеко просунутого руйнування і потужні на вигляд але порохняві блоки могли щомиті рухнутися на дослідників. Однак, справа завершилась успішно до травня 1881 р. написи були скопійовані, а в 1894 р. вийшла їх повна публікація.

"Тексти Пірамід" - це не тільки найдавніша пам'ятка єгипетської писемності, але й надзвичайно насичений змістом й інформацією "трактат" з теологічної і філософської думки стародавніх єгиптян. По-суті, "Тексти" викладають світоглядні основи єгипетської культури, тому їх відкриття й дослідження дозволили значно розширити і поглибити розуміння древньої цивілізації в цілому й адекватно інтерпретувати окремі її феномени. Наприклад, виявилось, що давно відомі "Тексти саркофагів" і "Книга мертвих" лише "розвивають" й "тлумачать", згідно потреб часу, "Тексти Пірамід". Разом з тим, оцінка самих "Текстів пірамід" вже з моменту їх відкриття є неоднозначною. Так, Г. Масперо, визнаючи високі художні вартості "Текстів" тим не менше, вважав їх творців "напівдиким народом". Проти цього різко виступив англійський єгиптолог Ернест Альфред Уоллес Бадж (1857-1934), вбачаючи у них найглибший теологічний і філософський зміст. Взагалі, оцінка цієї найстародавнішої в історії людства "криги" й дотепер коливається між цими двома точками зору.

В останній третині XIX ст. починають змінюватись і погляди на єгипетське мистецтво. Незважаючи на періодично виникаючу моду "на все єгипетське" й спроби наслідування "єгипетського стилю" в архітектурі, образотворчому й ужитковому мистецтві, в цілому естетична оцінка мистецтва Стародавнього Єгипту була негативною, причому "реалізму" віддаючи належне "історико-пізнавальним" якість єгипетського мистецтва, бачили в ньому "примітивізм", "шаблонність", "схильність до дешевих ефектів" й навіть заперечували його зв'язок із сферою художньої творчості взагалі, вважаючи розписи, рельєфи і скульптуру справою рук ремісників, а не художників. Тільки радикальна зміна у естетичних теоріях, що настала з утвердженням символізму у європейській культурі останньої третини XIX - початку XX ст. дали змогу побачити саме у "примітивізмі", "площинності" й "шаблонності" справжні вартості цього мистецтва. Наприклад, французький художник-примітивіст Поль Гоген (1848-1903) захоплювався "синтетичним узагальненням" образу та "спрошеністю кольору й ліній", що їх так добре вмели добиватись єгипетські митці. Він бачив у цьому давньому мистецтві декоративність, врівноваженість та спокій, які, на його думку, були виразом світогляду, виростаючого з гармонії людини і природи, яку європейська культура давно втратила. Немає сумніву, що саме таке розуміння дало змогу сміливо віднести кращі творіння єгипетських художників до вершин світової культури.

Дальший розвиток науки єгиптології пов'язаний з особою англійця Вільяма Метью Фліндерса Петра (1853-1926). Прибувши у 1880 р. до Єгипту, він досліджує його старожитності на протязі 46 років, не зосереджуючись на якомусь окремому об'єкті, а "пересідаючи крізь сито" весь Єгипет з однаковою завзятістю "вимірюючи піраміди", розкопуючи гробниці або вивчаючи дрібну пластику. У цьому останньому він став першовідкривачем, створивши періодизацію кераміки і ужиткового мистецтва. Однак, і його скрупульозні виміри пірамід багато в чому й досі не втратили свого наукового значення. В цілому публікації В. Ф. Петра нараховують 90 томів, з яких найбільшу вартість мають праці "Піраміди і храми Гізи" (1885), "Десять років розкопок у Єгипті, 1881-1891" (1892) та "Історія Єгипту" у трьох томах (1894-1905).

Зупинимось на вимірах пірамід. Коли В. Ф. Петрі приїхав до Єгипту, він оселився у Гізе в одній з порожніх гробниць. Щовечора, коли сонце заходило й наступала прохолода, дослідник, роздягнувшись догола, зникав у нутроцях Великої піраміди і працював до півночі. Потім, у "своєї домовині" він копіював зроблені нашвидкоруч нотатки, переписував виміри, повздовжні й поперечні розрізи, похилість коридорів і розміри кутів. Грунтовні знання у царині геодезії й будівництва допомогли Петру дійти вражаючих висновків. Так, він був приголомшений, виявивши, що розміри плит, що колись покривали всю поверхню піраміди Хуфу, а тепер збереглись тільки на вершині біля основи, витримані з точністю близько 0,2 мм, причому стика підняті так, що в них не можна просунути лезо тоненького ножа. "Навіть просто укласти плити з такою точністю - підляє він - це досягнення, але зробити це ще й з цементовою зв'язкою - рід майже неможливе"; можна хіба що порівняти з оптичною системою площею у декілька гектарів". І це була далеко не остання "майже неможлива"

особливість Великої піраміди. Неймовірний розвиток будівельної техніки єгиптян чудово ілюструє конструкція Великої галереї, що веде до так званої поховальної камери царя. Її ширина – трохи більша двох метрів, висота вертикальної частини стіни – 2,3 метра; над цим рівнем складені ще сім шарів кам'яної кладки, кожний із зсувом приблизно 8 см досередини галереї, причому ширина смуги вздовж середини стелі близько метра. Галерея утримує на собі багатомільйонну масу верхніх трьох четвертей піраміди, – і це завдяки дуже дотепному вирішенню. Як встановив Петрі, кожен з блоків перекриття був укладений трохи крутіше, ніж загальний кут нахилу галереї (26 градусів). Це було зроблено для того, щоб нижній кут кожного каменя входив до пазу, вирубаного у верхній частині стіни, як собачка у храпове колесо; відповідно жоден з каменів не тисне на попередній, і їх тиск не сумується по всій покрівлі; кожен камінь утримується боковими стінами окремо". Як зазначають сучасні дослідники, якби галерея мала 6 метрів завдовжки – то спорудження її для будівельників озброєних технікою кінця ХХ ст. (не ХІХ, коли міряв Петрі), було б виключно складним завданням. Натомість Велика галерея має в довжину 47 метрів!

Використовуючи найкраще обладнання, Фліндерс Петрі ретельно обстежив зовнішні параметри піраміди, а також її орієнтацію в просторі. Він виявив, що північна сторона основи складає 230,25 метра, південна 230,4, східна 230,38 і західна 230,35. Отже хоч сторони її не зовсім рівні, різниця у їх значеннях складає тільки 19 сантиметрів, що є меншим, ніж 0,08 % від середньої довжини. Щодо орієнтації – то сторони піраміди були майже точно орієнтовані на магнітні полюси: похибка складає лише три градуси, що менше 0,06 %. Такий ступінь точності є неймовірним, беручи до уваги розміри споруди: її периметр рівний майже кілометрові, а площа 53 тис. кв. метрів.

Вимірюючи саркофаг Хуфу, Четрі одержав такі результати: внутрішня порожнина має розміри 2 X 0,68 X 0,87 м, зовнішні розміри 2,27 X 0,98 X 1,05 м. Внутрішній об'єм саркофагу рівний 1166,4 літра, зовнішній вдвічі більший – 2332,8 літра. Така точність – до п'ятої значущої цифри – навряд чи є випадковою. На думку дослідника, ця точність може бути досягнута інструментами такого класу. "Які ми лише недавно знову винайшли". Далі Петрі спробував уявити, як саме був виготовлений цей саркофаг і дійшов висновку, що він був вирізаний з гранітного блоку прямими пилками, що повинні мати не менше 2,5 м довжини. Оскільки цей граніт є дуже твердим, довелося припустити, що пилки були виготовлені з бронзи (хоч добре відомо, що вік бронзи наступив на 700 років пізніше), а їх ріжучі краї споряджені ще більш твердими каменями. Одразу на думку насувається алмаз, але, зазначає Петрі, "проти цієї гіпотези – тільки його рідкісність взагалі і відсутність родовищ у Єгипті; зокрема". Ще більш незрозумілим є спосіб обробки внутрішньої порожнини "гробу". Для цього, пише Петрі, єгиптяни повинні були "перейти від зсортно-поступального різання до обертального, якби згорнувши пилку трубою, проробивши утвореним трубчастим свердлом кільцеві канавки й повиламувавши стержні-керни, що залишились, вони могли з мінімальними затратами праці видаляти велику кількість матеріалу". Діаметр цих трубчастих свердел був у діапазоні від 6 до 130 мм, а ширина ріжучого краю – від 0,8 до 5 мм.

Далі – ще цікавіше. Вартою подиву є величина сил різання, про яку свідчить швидкість, з якою свердла й пилки проходили крізь камінь; очевидно при свердлінні граніту 100 мм свердлами на них діяло навантаження не менше 1–2 тон. У гранітного керна №7 спіральна риска, залишена ріжучим інструментом, має крок вздовж осі отвору, рівний дюймові (25,4 мм) при довжині кола отвору 6 дюймів (152,4 мм): цьому відповідає надзвичайна швидкість різання... Таку геометрію спіральних рисок не можна пояснити нічим, крім того, що подання свердла здійснювалось під величезним навантаженням". Таким чином, не залишалось сумніву, що єгиптяни мали свердлильні верстати індустріальної епохи, що дозволяло їм врзатись у тверді камені наче в масло. В. Ф. Петрі також знайшов у Гізі чаші часів ІV династії, виготовлені з діориту – одного з найтвердіших каменів на планеті, набагато твердішого за залізо. Так ось, на них були вирізані ієрогліфи – саме вирізані, а не продряпані чи прошліфовані. Дослідник відзначає: "Оскільки ширина ліній всього 0,17 мм, очевидно, що твердість ріжучого краю інструмента повинна бути вищою, ніж у кварцу; крім того, її матеріал повинен був бути досить в'язким, щоб не розкришитись при такому гострому краї (близько 0,13 мм)". Натомість у кінці ХІХ ст. вдавалось гравіювати паралельні лінії з кроком 0,8 мм, тобто у майже 5 разів грубіші, ніж на чашах "примітивних" єгиптян.

Всім цим вражаючим фактам і досі не знайдено задовільного пояснення. Однак

дослідження Фліндерса Петрі з усією ясністю давали до розуміння, що давньосипетська цивілізація мала такий рівень розвитку, який людині ХХ ст. важко уявити, тому-то, як не парадоксально, в деяких аспектах сучасність явно ще не досягла рівня цієї "неолітичної культури". Це чітко усвідомлював засновник єгиптології Жан Франсуа Шампольон, кажучи: "У порівнянні зі старожитніми єгиптянами ми, європейці, все одно що діти". На жаль, усвідомлення цього ще далеко не утвердилось не те що серед широкої публіки, але й навіть у колах професійних істориків. Цим останнім в багатьох випадках комфортніше ігнорувати дослідження Петрі і його послідовників, бо вони ніяк не узгоджуються з усталеними історіософськими схемами.

У 1903 році великий археолог зривив ще одне відкриття, яке підтверджує тезу, що деякі аспекти єгипетською культурою сучасна наука поки що не здатна пояснити. Здійснюючи розкопки храму Сети I (XIX династія, 1306–1290 до н.е.) в Абідосі, Фліндерс Петрі виявив ознаки великої будівлі, схованої під землею. Як пише його помічниця Маргарет Мюррей, професор одразу вирішив, що це той самий храм Озириса - Озиріон, про який писав Страбон: "Чудова споруда з масивного каменю, що містила розташоване на великій глибині джерело для спуску до якого доводиться користуватись похилими галереями, складеними з монолітів виключного розміру й майстерності обробки, до цього місця з великої ріки веде канал". Правда, гіпотезу не вдалось підтвердити, оскільки не вистачило коштів. Лише у 1912–1914 рр. експедиція під керівництвом професора Невілла розчистила величезну підземну споруду.

"Ми виявили - пише Невілл - велетенську конструкцію довжиною близько 30 метрів і шириною близько 20 метрів, складену з найбільших у Єгипті каменів. У всіх чотирьох стінах споруди є ніші у рист людини, загальним числом 17, позбавлені будь-яких прикрас. Будівля поділена на три нефи, причому середній є ширший від бічних, границею служать два ряди могутніх монолітних колон з граніту, то підтримують такі ж масивні архітрави". Дослідник виміряв один з кам'яних блоків в куті північного нефу: вражений, констатував, що його довжина складає близько восьми метрів. Так само дивовижним виявилось й те, що у нішах зовнішніх стін не виявилось підлоги, по мірі того, як археологи йшли у глибину, пісок й земля ставали все вологішими: "Ніші поєднуються вузьким виступом шириною 60–90 см, виступ є й на протилежному боці нефу, підлоги немає зовсім і заглибившись метрів на три, з половиною ми зустрілись з підступаючою водою. Підлоги немає й у великому дверному отворі. Очевидно, коли перед храмом плюскалась вода, до ніш можна було підплисти великим човном". За три роки розкопок експедиція Невілла виїняла величезну кількість піску й ґрунту, так що рівень основи Озиріона виявився на 15 м нижчим від підлоги храму Сети, тобто, приблизно, на рівні води у Нілі. Вся конструкція зведена на цоколі 24 X 12 м, складеного з великих блоків й оточеного з усіх боків водою. На ньому спираються дві могутні колони, кожна з яких складається з п'яти масивних монолітів з рожевого граніту, поперечний розріз кожної колони має форму квадрату зі стороною 2,5 м, висота - 3,5 м, вага близько 100 тон. Верхні торці перекриті гранітними перемичками і є підстави вважати, що колись будівля була перекрита ще більш могутніми монолітами.

Ця, за словами Невілла "грандіозна та сувора простота" свідчить, що Озиріон набагато старший за храм Сети, оскільки пересувати такі величезні блоки могли тільки будівельники, що володіли технологією спорудження пірамід у Гізі. Подібної думки дотримувалась і Маргарет Мюррей. Озиріон, пише вона, "був споруджений для святкових містерій Озириса і в цьому відношенні є унікальним серед усіх вцілілих будівель у Єгипті. Цілковито зрозуміло, що він відноситься до дуже ранньої епохи - величезні блоки, з яких він споруджений, характерні для Стародавнього Царства, про те ж саме говорить і простота архітектурних рішень".

Однак, у єгиптології утвердилась думка Генрі Франкфорта, під керівництвом якого Озиріон ретельно розчищався у 1925–1930 рр. Експедиція Франкфорта виявила на блоках написи Сети I, тому датування споруди було зміщене на 1100 років пізніше. Але, як справедливо стверджувала та ж сама Мюррей: "Прикраси були додані Сети I, який таким чином утвердив свою причетність до споруди. Проте, знаючи, як часто фараони привласнювали собі роботи попередників, вміщуючи на них своє ім'я, не слід надавати цьому особливого значення. Про вік будівлі у Єгипті говорить не ім'я царя, а стиль споруди, тип кладення, характер обробки каменя". Щось подібне сталось і з пірамідами Гізи та Великим Сфінксом, належність яких до фараонів IV династії обґрунтовується дуже

обмеженим числом даних. У багатьох відношеннях ця проблема залишається відкритою для дискусій.

Тим часом, сенсаційні відкриття в долині Нілу продовжувались. В основному вони стосувались періоду Нового Царства і були здійснені у так званій долині Царів - некрополі тодішньої столиці Єгипту Фів розташованому на західному березі Нілу навпроти сучасних арабських сіл Карнак і Луксор (саме біля них височать чудові колониади храмів Нового царства). В часи панування XVIII, XIX і XX династії (1567–1087 до н.е.) будувались підземні гробниці фараонів і вельмож, а також заупокойні храми. Особливістю Фиванського некрополя було те, що чудові "офіційні" гробниці залишались порожніми, а покійника (зрозуміло, з усіма коштовностями) ховали в тасмних гробницях, видовбаних у скелях, оточуючих долину. Робилось це з метою збереження гробу від грабіжників. Однак, ця хитрість залишалась нерозгаданою недовго (у єгипетських, звичайно, мірках), тому довелося у глибокій тасмниці поспіхом, робити перепоховання. саркофаги з муміями фараонів переносили до інших сховищ, причому без дотримання ритуалів. тому в одному такому приміщенні могло опинитись декілька покійників. Іноді ця гробниця не була останньою - так, мумію Рамзеса III тричі переховували. Те ж саме сліткало і фараонів Яхмоса, Аменхотепа I, Тутмоса II і навіть Рамзеса II Великого. Тож не дивно, то деякі з покійників губили свої саркофаги і їх клали будь-як - без жодного прикриття, часто також вони опинялись в чужих гробницях. Наприклад, Сети I і Рамзеса II було перенесено до гробниці цариці Інхалі, а в гробниці Аменхотепа II "збралось" аж 13 мумій фараонів.

Відкриття найбільшого "колективного" поховання здійснив у 1881 р. німецький єгиптолог Еміль Бругш. Співпрацівникам Каїрського музею стало відомо, що один араб з села Кхурна розташованого недалеко долини царів, ще у 1873 р. знайшов у котловині Дейр-ель-Бахарі (там розташовані знамениті храми Ментухотепа I і цариці Хатшепсут) тасмне поховання, продаючи речі з якого, він дуже розбагатів. Е. Бругш з допомогою місцевої влади зумів змусити араба привести його до гробниці, вирубаної високо у скелях. Опустившись колодязем глибиною 11 метрів, вчений, подолавши короткий коридор, побачив велику камеру, де знаходились мумії 40 фараонів – серед них фараона-визволителя Яхмоса I (1580–1535 до н.е.) і двох, мабуть, найвеличніших володарів – Тутмоса III (1501–1447 до н.е.) і Рамзеса II (1298–1232 до н.е.). Крім мумій і саркофагів гробниця містила також велику кількість найрізноманітніших речей – у тому числі і коштовностей і це після шестилітнього грабежу. Все це дуже суттєво поповнило колекцію Каїрського музею.

На початку XX ст. дослідження Долини Царів продовжив американський археолог Теодор Девіс, який одержав від єгипетського уряду концесію на розкопки. Поміж іншим, він знайшов гробниці Тутмоса IV, Сиптаха і Хоремхеба, а також мумію і саркофаг Аменхотепа IV великого фараона-реформатора. У 1914 р. концесія перейшла до лорда Карнарвона і учня Ф. Петра Говарда Картера, котрі і стали авторами одного з найбільших археологічних відкриттів XX ст. – гробниці Тутанхамона.

До цього часу десятки археологів працювали на території Долини Царів й досвідно перехопали її вздовж і впоперек, по кілька разів перевернувши кожний камінець і кожну піщинку. Однак, Говард Картер був переконаний, що купи щебеню приховують ще досі невідому гробницю - він навіть знав чия – фараона Тутанхамона. Підставу для нього твердження йому дали знахідки Девіса – під однією із скель той знайшов фаянсовий кубок з вирізьбленим іменем Тутанхамона, а поблизу, у якійсь не ідентифікованій гробниці - зламану дерев'яну скриню, у якій зберігались золоті листки, також з іменем цього правителя. Нарешті, в одній з ущелин американець відкопав глиняне начиння і льняні бинти, дослідження яких показали, що це рештки матеріалів, ужитих при ритуалі поховання власне Тутанхамона. Розкопки розпочали, ведені ініціативою Г. Картера, у трикутнику між відкритими гробницями Рамзеса II, Мернептаха і Рамзеса VI. Вийнявши декілька шарів щебеню й уламків, археологи знайшли руїни гробничих баранів, збудованих на звалищах великих брил кременю, як, вище Г. Картер, у долині завжди вказують на близькість якоїсь гробниці. Однак, обставини змусили припинити продовження пошуку в цьому місці, оскільки вийняти щебень завалив би вхід до гробниці Рамзеса VI, яку тоді бхоче відвідували туристи.

Два зимових сезони Карнарвон і Картер копали у іншому місці – і нічого вартого уваги не знайшли. Після тривалих вагань і сумнівів вони вирішують присвятити ще один сезон розкопок – цього разу останній – на дослідження тих крем'ячих куп, на яких стояли бараки.

знайдені ще у 1917 р., тобто шість років тому! З листопада 1922 р. Говард Картер приступив до розбирання бараків і вже вранці наступного дня під першим же з бараків було знайдено кам'яну сходінку. Опівдні 5 листопада було відгорнуто достатню кількість щебеню, щоб вже не мати сумніву, що знайдено вхід до невідомої гробниці. Хоча грабіжники побували і в цій гробниці, але, очевидно сполохані, залишили переважну її частину недоторканою. Роботи в гробниці тривали декілька років. Кількість речей, що були старанно законсервовані, перевищувала все, що до того часу було знайдено у Єгипті – предмети лише однієї (найбільш пограбованої) камери виповнили 34 масивних скрині! Окрім наукової, знайдені предмети мають також величезну художню вартість. З цієї точки зору найважливішим було те, що вперше єгипетське мистецтво певної епохи було представлено в такій повноті і виразності. Разом з тим, і кожний окремо взятий предмет являв собою справжній шедевр образотворчого мистецтва.

У першу чергу слід назвати дерев'яну скриню – один з найцінніших творів єгипетського мистецтва. Скриня покрита тоненьким шаром гіпсу, по якому зроблено розпис, що поєднує барвну, повну почуття колористику із надзвичайною вишуканістю рисунку. Мисливські і батальні сцени відтворені з такою композиційною майстерністю, що Г. Картер одразу поставив їх вище за перські мініатюри. Не меншу вартість мали також великі лежа вигляд яких і призначення були відомі з настінних розписів, але жодного не було знайдено до цього часу. Перше ложе було оздоблене головами корів, друге – левів, третє прикрашала голова фантастичного чудовиська Амміта – наполовину гіпопотама, наполовину крокодила. Всі три лежа були просто засипані коштовностями, зброєю і одягом. На цьому зсьому лежало тронне крісло з настільки майстерно різьбленою спинкою, що Картер одразу сказав: "Це, без сумніву, найгарніший предмет, який досі було знайдено у Єгипті".

У гробниці Тутанхамона в незайманому вигляді збереглась усипальниця царя – вперше в історії єгиптологів дослідники змогли побачити її такою, якою вона була насправді. Поховальна камера була розташована на один метр нижче від передпокою усипальниці: посеред неї знаходився саркофаг, мумія містилась у труні, яка була вставлена у золоту скриню, вставлену в другу, а та – в третю. Розміри зовнішньої скрині – 5 X 3,5 X 2,73 м, а товщина стінок – від 2,5 до 3,5 мм. Скрині були розбірними і складались з близько 80 частин, кожна з яких була старанно пронумерована, споряджена орієнтувальними знаками. Однак, виявилось, що і в Єгипті існувало "партатство і халтура", якщо самі із себе скрині являли собою вершину досконалості, то збрали їх будь-як. "Очевидно – пише Г. Картер, – скрині монтувались у поспіхові, і праця була довірена людям, на яких абсолютно не можна було покластися. Вони переплутали різні частини, й встановили їх у зворотному порядку, так що двері тих скринь замість на схід відчинялись на захід, натомість сам саркофаг обернений ногами на схід замість на захід. Проте ці помилки монтерам ще можна пробачити. Натомість є такі занедбаня, яких дарувати просто неможливо: робітники пошкодили золоті оздобы так, що на них виразно видно глибокі сліди від ударів кувалдою. В деяких місцях вони повідбивали цілі фрагменти. А стружка й інші відходи взагалі не прибрані".

Вік кожної труни представляло молодого фараона у постаті бога Озіриси. Обличчя самої мумії теж покривала золота маска, представляюча гарного юнака з промінною усмішкою. Мумія була щедро змащена олійною субстанцією для консервації (хімічний склад її повністю не встановлений досі) і виявилось, що якийсь її складник спровокував процеси тління й усе тіло фараона – крім ступнів та обличчя, вільних від мазі – обвуглилось. У цьому відношенні грабіжники сприяли вічному життю інших фараонів, тому що позбавляли їхні мумії від нищівної дії "консервантів". Тіло Тутанхамона було буквально всипане коштовностями, багатство яких перевищує всякі фантазії. В процесі розвивання бинтів знаходились усе нові дорогоцінності, які потім були розсортовані аж у 101 групу! Досить сказати, що Г. Картер присвятив у своїй книжці описові мумії 33 сторінки, і більша половина його присвячена коштовностям. Однак, найцікавішим є те, що у найбільш важливому місці – в уголів'ї Тутанхамона – знаходився амулет із заліза!

(Закінчення статті у наступному номері)

ТЕРНОПЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 5

ТЕРНОПІЛЬ
2002

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія/За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2002. – Вип. 5. – 238 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 26.11.2002 р. (Протокол № 3).

Головний редактор

Микола Алексієвць - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор
Тетяна Гонтар - кандидат історичних наук, доцент
Павло Корієнко - доктор історичних наук, професор
Олександр Сич - доктор історичних наук, професор
Сергій Троян - доктор історичних наук, професор
Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор
Павло Михайлина - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

УДК 94 (62) 930.85

**Іван Зуляк, Михайло Ревуцький, Олександр Шама,
Іван Шумський****ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ***У статті досліджено історію культури Стародавнього Єгипту.**(Продовження статті. Початок у випуску 13)*

Що відкриває нам гробниця фараона? Детальні дослідження показали, що, найправдоподібніше, батьком Тутанхамона був «великий схизматик» Ехнатон (1368–1351 до н.е.). Правив Тутанхамон близько 1350 року і, очевидно, одержав трон завдяки двом обставинам: він перейшов на бік фіванського жрецтва (про це свідчить зміна імені Тутанхатон, яке він одержав при народженні, на Тутанхамон) і одружився із принцесою (а значить, із своєю сестрою) Анхесанамон – судячи з зображень, особи надзвичайно чарівної. Розписи і рельєфи показують дуже юне подружжя серед чудової природи, вони ніжно тримають одне одного за руки, демонструючи щире кохання і являючи образ ідеальної гармонії і щастя. На одній із скринь поховання зворушені археологи побачили букетик засохлих квітів, який, ймовірно, молода дружина поклала на саркофаг коханого, що помер так рано.

На розписах Тутанхамон також представлений як грізний воєвник: він топче ногами військовополонених, а в битві справді по-фараонівськи кладе на землю цілі шеренги воєняків. Однак, навряд чи сам Тутанхамон брав участь хоч у одній битві особисто; певним є тільки те, що монарх, який помер, маючи всього 18 років, не міг здійснити великих діянь. Сцени битв у розписах і рельєфах можуть хіба що посередньо свідчити про бурхливість епохи, в якій йому випало жити і правити. Безжальний підсумок зробив Говард Картер: «На підставі того, що сьогодні знаємо, можна сказати з усією певністю, що єдиною річчю гідної уваги в його житті було те, що він помер і був похований».

Разом з тим, гробниця Тутанхамона зробила неоціненну послугу для історії культури. Здійснивши докладні анатомічні дослідження мумії, професор Дуглас Деррі зумів розкрити особливості співвідношення єгипетського мистецтва і дійсності: «Золота маска показує Тутанхамона юнаком з милою і привабливою зовнішністю. Той, хто бачив відкрите обличчя його мумії, теж може підтвердити, як точно, з якою докладністю й правильною художником з часів XVIII династії відтворив його риси. Він залишив нам на вічні часи вирізьблений у незнищенному металі чудовий портрет молодого царя». Отже, незважаючи на всю відмінність наших уявлень про реалізм, єгипетське мистецтво з певністю можна ж віднести до цього напрямку, а тому образ, що постає з розписів, рельєфів, інкрустацій і скульптури – це образ світу, яким його бачив стародавній єгиптянин.

В цілому, великою іронією історії є те, що до наших часів дійшла майже незайманою тільки гробниця Тутанхамона – володаря, непомітність й невиразність якого навряд чи можна перевищити: що ж тоді містилось в гробницях Рамзеса II чи Тутмоса III! Разом з тим, ця обставина парадоксально співпадає з загальною концепцією історії культури XX ст., яка цікавиться не стільки великими діяннями й епохальними подіями, скільки історією повсякденного життя, не так великими історичними особами, як існуванням звичайної людини. З цієї точки зору відкриття Говарда Картера є знаменним: і виявлена ним халтура єгипетських майстрів, і букетик квітів на гробі від молодого дружини, і зображення тендітного юнака в образі непереможного воєняка – все це так зрозуміло і сучасно, що мимоволі насувається думка про те, що в своїх найістотніших рисах людське життя мало чим відрізняється у всі часи й у всіх регіонах світу.

Незважаючи на сенсаційну знахідку Г. Картера у Долині Царів, дослідження некрополя Гізе не припиняється й археологи продовжували знаходити там невідомі гробниці.

Так, у 1925 р. фотограф експедиції Гарвардського університету випадково наштовхнувся на друге поховання цариці Хетепхерес, дружини фараона Снофру й матері фараона Хуфу. Під керівництвом начальника експедиції Джорджа Райзнера були здійснені розкопки, які дотепер залишаються взірцем археологічних досліджень, перевищивши за ретельністю не тільки методу Фліндерса Петрі, але й Говарда Картера. Хоч площа поховальної камери складала всього 15 квадратних метрів, археологи потратили два роки на те, щоб вилучити її вміст у повній збереженості.

Вміст гробниці виявився незвично цікавим: позолочені меблі – крісла, ліжка й балдахін; скрині з завісами й шкатулки з вишуканими прикрасами цариці, з її намистами і браслетами. Гарно виконані золоті ієрогліфи свідчили про царицю: «Мати царя Верхнього й Нижнього Єгипту, Супутниця Гора, Наглядачка над справами гарему. Все те, що сказано, те й зроблено для неї. Дочка Бога від його плоті, Хетепхерес». Могила знаходилась трохи південніше «священної дороги» (пандуса), яка вела від Великої піраміди Хуфу до його Долинного храму, й набагато південніше трьох пірамід цариць. Це було найбільш стародавнє з усіх досі знайдених вцілілих царських поховань, але, коли археологи піднесли віко алебастрового саркофагу, то побачили, що він порожній. Пізніше вони знайшли у стінній ніші маленьку, теж алебастрову шкатулку – канопу з царськими нутрощами, зануреними у бальзамуючі олії, але самої мумії так і не було виявлено.

У наступні десятиліття єгипетська земля відкрила археологам ще немало таємниць, хоч подібного гробниці Тутанхамона більше не трапилось. У роках 1939–1940 і 1946 П'єр Монте відкрив недалеко Тініса (Верхній Єгипет) цілу «колонію» гробниць фараонів XXI і XXII династій, серед них й усипальницю фараона Псусеннеса. Інший дослідник, Самі Габра, у вирубаних в скелях підземних галереях довжиною більше кілометра знайшов місце культу ібіса, величезні кладовища цих священних птахів. Також експедиція, вируджена королем Фаруком, здійснила низку відкриттів, які сягають праісторії Єгипту: вона знайшла гробниці часів Архаїчного і Ранньодинастійного періодів. У 1941 р. Ахмад Бадаві і Мустафа Ель-Амір випадково натрапили недалеко Мемфісу на місце культу фараона Аменхотепа II і незайману гробницю вельможі Шошенка, у якій була значна кількість дорогоцінностей.

Всі ці гробниці містили численні написи, які копіювались і досліджувались, поповнюючи корпус давньоєгипетських текстів. Серед них слід згадати про нові версії «Текстів Пірамід», знайдені французьким єгиптологом Г. Жеке у 1925–1932 рр. у чотирьох пірамідах, що належали маловідомому фараонові Ібі (I Перехідний період) і трьом дружинам фараонів VI династії. Також останнім часом знайдено нові уривки «Текстів Пірамід», що збереглись на блоках і плитах зруйнованих пірамід. Таким чином, тепер відомо 9 повних версій і близько 3 тисяч фрагментів цієї найдавнішої в історії людства релігійної книги.

Великі зміни у справі дослідження історії і культури Єгипту відбулися після 1952 року, коли до влади у країні прийшов Гамаль Абдель Насер. Само собою зрозуміло, що Департамент старожитностей цілком перейшов до рук єгиптян і вони створили власну школу єгиптології. Вже через два роки була зроблена ціла низка важливих відкриттів. Мохаммад Закарія Гонейм виявив у Саккара досі невідому ступінчасту піраміду III династії, поховану під піском західніше від піраміди Джосера. Лабіб Хабаші відкрив у Карнакському храмі дуже важливу для істориків стелу фараона Камоса, одного з правителів періоду Нового царства. Однак, найбільшу сенсацію викликала знахідка поховального човна фараона Хуфу.

До середини XX ст. в Єгипті майже не залишилось місць, вздовж і впоперек не перекопаних ось уже ледь не десятком поколінь різного роду авантюристів, любителів і науковців. Тим не менше, скрупульозні пошуки продовжують давати результати – і це в місцях, що вже з півстоліття здаються цілковито безперспективними з точки зору нових знахідок. Так сталося при розкопках у Гізе біля Великої піраміди. На протязі ста років археологи використовували майдан навколо неї як звалище щебеню і ґрунту. Вітер наносив сюди пісок і скоро біля підніжжя піраміди вирости цілі дюни, з-за яких зблизька не стало видно самої піраміди. Згідно розпорядження департаменту старожитностей все це сміття слід було прибрати, але під керівництвом археологів, оскільки, там могли виявитись цінні предмети, не помічені іншими дослідниками.

І ось, розчищаючи особливо велику купу (більше 20 м заввишки) біля південної стіни піраміди, молодий археолог Камаль ель-Маллах навесні 1954 року помітив, що храмова стіна, яка оточувала у давнину піраміду, з трьох сторін була на відстані точно 23 метри 80 см від підніжжя, а з південної – на 5 метрів ближче. Маллах припустив, що це було зроблено для того, щоб щось приховати. Його давно хвилювала загадка поховання човнів, зв'язаних з пірамідами IV династії. Було знайдено п'ять траншей для таких човнів і шосту, незакінчену, вирубаних у вапняковій основі поблизу піраміди Хафра, але без жодних слідів самих човнів. Подібні траншеї також знаходились біля піраміди Джедефра в Абу-Руваші і піраміди цариці Хенткавес у Гізе. І ось Маллаха, за його словами, осяяла здогадка, що південна стіна була збудована таким чином, щоб затулити траншеї для поховальних човнів.

І дійсно, звільнивши терен від сміття і залишків стіни, археологи виявили величезні вапнякові плити, виконані у тій самій техніці, що і плити великої піраміди. Маллах узяв до рук молоток і долото й пробив отвір. У траншеї виявився священний човен. Фотограф американського журналу «Лайф» опустив до отвору фотоапарат і зумів зробити знімок, на якому в глибині траншеї було чітко видно носову частину стародавнього судна у вигляді різьбленого підвищення, схожого на віхоть стебел папірусу, перев'язаного п'ятьма скрученими мотузками. Відкриття було сенсаційним, тому що, хоч вигляд єгипетських човнів був знаний з тисяч зображень і моделей, вперше перед очима сучасників постав оригінал – дерев'яне судно, зроблене у XXV ст. до н.е.

Департамент старожитностей доручив розробку вмісту траншей досвідченому реставраторові Ахмеду Юсефу Мустафі і головному хімікові Департаменту докторові Іскандеру. В першу чергу, необхідно було вирішити проблему консервації дерева. Виявилось, що човен добре зберігся завдяки унікальному збігові обставин. Щілини між плитами були залиті рідким гіпсовим розчином, що дозволило повністю герметизувати камеру на п'ять тисяч років, закріпивши у ній оптимальну вологість на рівні 88 %, яка, до речі, встановилась випадково. Натомість побудова муру над траншеєю, а потім й нанесення куп піску і сміття так надійно відмежували камеру від поверхні, що там встановилась температура 22 градуси за Цельсієм. Саме завдяки цьому деревина так добре збереглась, що, за словами одного свідка, «виглядала так, ніби її поклали сюди тільки минулого року, а не майже п'ять тисяч років тому».

Щоб зберегти це збалансоване й постійне середовище, над усією корабельною траншеєю спорудили величезний навіс, щоб сховати могутні крани для підняття вапнякових плит – найбільша з них важила трохи менше 16 т. Для їх підняття знадобилось два місяці, хоч техніка, що застосовувалась у ході робіт, була найкращою. Саме вилучення дерев'яних частин розпочалось лише через півтора року з часу знахідки траншеї, оскільки човен був накритий шарами циновки й мотузкових клубків. Вони розпадались від найменшого дотику, але Хаджі Ахмеду Юсефу вдалося зберегти частину їх, просочивши смолами, для експозиції музею.

Кожна деталь стародавнього човна була укладена до траншеї з неймовірною акуратністю і зробили це, очевидно, ті ж самі люди, які будували човна й точно знали, як поєднувались його різні частини (який контраст стосовно монтажу саркофагу Тутанхамона!). Тепер же їх слід було поєднати заново, не маючи уявлення про те, як це було слід робити, оскільки в ті часи про мистецтво кораблебудування у Стародавньому Єгипті майже нічого не було відомо. Сам Хаджа Ахмед порівнював своє завдання із задачею вирішення головоломки, причому шукати відповідь доводилось здебільше буквально напмацки, прикладаючи деталі одну до одної. Перед тим, однак, кожен деталь під спостереженням доктора Іскандера просочували розчином смоли Маркона в ацетаті для консервації і 2 % розчином ДДТ, щоб відлякати комах.

При роботах над човном використовувалась методика, розроблена Джорджем Райзнером: слід вивчати кожний квадратний фут, фотографуючи, зарисовуючи й описуючи визначений предмет і невизначений фрагмент на місці їх знахідки і стосовно до інших фрагментів, і все, записувати. Лише у червні 1957 року траншея була очищена: її довжина досягала 32,5 м, а ширина 5 м; човен був розчленований на 851 частину, які, якщо б і їх роз'єднати на початкові елементи, складались би з 1224 окремих деталей. Майже всі

вони були з кедру, лише деякі дрібні частини – з акації, ююби та інших місцевих порід. Кедр був привезений з Сирії, тієї її частини, яка тепер відома як Ліван, де у старовину росли ці чудові вічнозелені велетні – неперевершений матеріал для кораблебудування народів і держав Західної Азії та Середземномор'я.

Перша повна реконструкція човна була завершена у 1968 р., через десять років після початку процесу «розв'язування головоломки». Царський човен має 13,4 м довжини і 5,9 м у найширшій частині корпусу. Там його глибина дорівнює 1,78 м. Максимальна осадка судна в ньому місці складає 1,48 м, а водотоннажність – близько 45 т. На воді дошки корпусу розбухали, мотуз'яні кріплення туго натягувались, і човен перетворювався у мідне, гнучке й водонепроникне судно. В ті давні часи такі «зшиті» мотузками кораблі використовувались для далеких походів. Самі єгиптяни не тільки освоїли Середземне й Червоне моря, але й ходили Атлантичним океаном, причому є гіпотези, що досягали навіть берегів Америки. Натомість араби, запозичивши форму судна і принципи кораблебудування у єгиптян, ходили до Китаю.

Разом з тим, відповідно до есхатологічних уявлень єгиптян, човен відігравав виключно важливу роль у поховальному ритуалі, на багатьох невеликих моделях човнів зображені мумії або у сидячому положенні, в кріслі, або в труні під балдахіном. Часто поруч з мумією знаходяться жерці й ті, хто супроводжує покійного. Ця мандрівка набальзамованого тіла до місця його вічного упокою була частиною поховального ритуалу: можна припустити, що після перевезення мумії фараона через Ніл і виконання всіх елементів ритуалу, човен розбирали й ретельно ховали, можливо для того, щоб колись зробити зворотню подорож? В усякому разі, відкриття єгипетських єгиптологів зробило надзвичайно важливий внесок у дослідження історії культури Стародавнього Єгипту, дозволивши зазирнути до ще однієї її сфери – кораблебудування, а також суттєво поповнити наші уявлення про світогляд цього дивовижного народу.

У 1991 році ця «судноплавна» лінія знайшла неочікуване продовження. В Абідосі, на віддалі 13 км від Нілу експедиція Пенсільванського університету (США) під керівництвом Девіда О'Коннора знайшла біля гробниці фараона II династії Хасехемві (XXVII ст. до н.е.) 12 великих дерев'яних човнів. Сам дослідник стверджує, що човни пов'язані не стільки з Хасехемві, скільки з розташованим поблизу поховальним комплексом фараона Джера, I династія (3100–2890 до н.е.). Човни мають 22 метри довжини і вміщені до цегляних могил-елінгів, які самі теж мають форму човнів. «Колись кожне поховання, – пише Д. О'Коннор, – було ззовні потиньковане й побілене, так що повинно було створюватись враження, що в пустелі, виблискуючи під яскравим єгипетським сонцем, стоять на якорі 12 (або більше) величезних човнів... Вони не могли там опинитись ні випадково, ні з якогось природних причин, ясно, що їх поставили туди свідомо, а не просто так».

Із зрозумілих міркувань безпеки човни закопали знову, однак продовжити їх дослідження поки що немає змоги. Одне не викликає сумніву: як стверджують спеціалісти, і знайдені човни «в елінгах», і Царський човен з Гізе є достатньо досконалими, щоб боротись з найсильнішими хвилями й вітром у відкритому морі. А це показує, що з самого початку тритисячолітньої історії Єгипту на його території мешкали люди, які могли спиратись на великий досвід і давні традиції мореплавства. На одному настінному розписі, датованому серединою V тис. до н.е. (I) теж чітко видно зображені на плаву довгі, витончені судна з високим носом. Все це переконує в тому, що період відкриттів у Єгипті ще далеко не закінчився.

Останнє двадцятиліття XX ст. не додало сенсаційних знахідок, однак, відзначилось появою сенсаційних теорій, творцями яких, як не дивно, виявились не професійні єгиптологи, і навіть не історики, а представники інших, «більш точних наук». У 1993 р. бельгійський інженер-будівельник Роберт Бьювел звернув увагу на те, що коли зірки, які входять до складу поясу Оріона перетинають меридіан Гізе, вони розташовуються у південному небі хоч і майже на одній прямій, але не зовсім. Дві нижні зірки, Ал-Нітак і Ал-Нілам, утворюють ідеальну діагональ квадрата, а третя, Мінтака, зміщена вліво від спостерігача, тобто, на схід. Дивно, але три піраміди Гізе розташовані точно так само: піраміда Хуфу відповідає положенню Ал-Нітак, піраміда Хафра займає місце Ал-Нілам, а піраміда Менкаура зміщена на схід стосовно діагоналі, утвореної двома іншими, заве-

ршуючи таким чином те, що створює враження величезної діаграми ділянки зоряного неба. Р. Бьювел зумів довести, що ці три піраміди є свого роду картою трьох зірок з поясу Оріона, причому не тільки точно відображають їх взаємне розташування, але і характеризують своїми відносними розмірами їх зоряну величину. Більше того, ця «карта» має продовження на північ і на південь, включаючи ряд інших об'єктів на плато Гізе, причому знову з безпомилковою точністю. Однак, найцікавішим є те, що, хоч деякі особливості Великої піраміди зв'язані астрономічно з епохою пірамід, монументи Гізе в цілому розміщені так, щоб утворювати карту зоряного неба не так, як вона виглядала в часи IV династії близько 2500 року до н.е., а так, якою вона була близько 10 450 року до н.е.

Дослідження іншого вченого, геолога Джона Ентоні Уеста теж вказують на XI тисячоліття до н.е. Ретельно дослідивши характер ерозії Великого Сфінкса, Храму долини в Гізе й Озиріону, він дійшов висновку, що викликати її могла тільки дощова вода, а «потрібна» кількість дощів випадала в Єгипті тільки одного разу – на початку мезолітичної епохи (XI тис. до н.е.), коли відбувалось інтенсивне танення льодовиків.

Звичайно, ці теорії погано (або й зовсім не) узгоджуються з постулатами традиційної єгиптології. Однак, від них не так просто відмахнутись, та й навряд чи варто, бо єгиптологія кінця XX ст. знову підтвердила загальне правило розвитку цієї науки: навіть найнеймовірніші з точки зору консервативно налаштованих спеціалістів концепції часто знаходять своє підтвердження й навіть стають загальноприйнятими.

Всі ці відкриття, дослідження й гіпотези знаходили відгук у масовій свідомості й масовій культурі. Похід Наполеона, привезені його експедицією пам'ятки і, особливо, публікації результатів досліджень і робіт художників породили у Європі моду на Єгипет і його культуру. Звичайно, публіка сприймала не стільки оригінальну культуру Стародавнього Єгипту, скільки стилізовані «під Єгипет» твори мистецтва, ужиткові речі, одяг тощо, що у переважній більшості були дуже далекі від дійсності і нічого спільного із справжнім Єгиптом не мали. Наприклад, вже у 1808 р. на вулиці Севр у Парижі був споруджений фонтан: «єгиптянин» атлетичних форм тримає в кожній руці по амфорі, з яких витікає вода. Так от, взірцем для «єгиптянина» послужили не єгипетські статуї, а скульптура римського часу (статуя Антіноя, II ст.), вже тоді стилізована під єгипетську, причому європейський скульптор і римський взірць теж використав «творчо»: в нього вийшов не єгиптянин, і не римлянин, а «класицистичний герой», відповідаючий тодішнім естетичним канонам. Характерною стосовно цього також була гравюра французького художника Луї Франсуа Касса (1756–1827) «Велика піраміда», на якій піраміда епохи Стародавнього царства сидить з храмом Нового царства і алеєю сфінксів, які вміщені на такі масивні постаменти, що нагадують котів, а не левів. Крім того, постаменти ці художник спорядив рельєфами того ж таки класицистичного стилю. До того ж, всі ці декорації художник вмістив на фоні гір, що більше схожі на Альпи, а не на скелі Єгипту, а над горами намалював розкішні дощові хмари.

У XX ст. подальшому розширенню знань про Стародавній Єгипет, більш глибокій оцінці його мистецтва сприяв ряд факторів. До їх числа можна віднести археологічні розкопки і виставки єгипетського мистецтва (особливо, скарбів гробниці Тутанхамона), розвиток туризму і масової освіченості; зростання інтересу європейської і американської публіки до мистецтва інших регіонів. Як і в XIX ст. єгипетські мотиви продовжували надихати архітекторів і художників, які, однак, не рабськи копіювали відомі взірці, а творчо їх переосмислювали.

Разом з тим, інтерес до єгипетської цивілізації зумовлюється також і чинниками сенсаційного, часто малонаукового характеру. Публіку інтригує «таємничий» аспект культури Єгипту, пов'язаний з магією, містикою, демонологією, чудесами тощо. Ще у XIX ст. у п'єсах, операх, історичних й фантастичних романах «країна пірамід» уявою митців була перетворена в «країну чудес», де боги запросто втручаються у справи людей, а люди з неменшою легкістю спілкуються з надприродними силами і теж набувають божественних якостей; де мерці оживають, а закляття, зроблені в сиву давнину, зберігають свою дієвість і через чотири тисячі років. Тому широка публіка задовго до сенсаційних повідомлень про «прокляття гробниці Тутанхамона» склала собі досить своєрідне уявлення про

цю культуру. Цьому сприяли також реклама, оформлення упаковок різних товарів (сигарет, косметики і т.д.).

З появою кінематографу до єгипетської теми залучились американські та європейські студії, що прагнули привабити якнайбільше глядачів і, у зв'язку з цим, продюсери й режисери далеко не завжди турбувались про історичну та художню достовірність. Особливо характерним для кіно було приписування єгипетській культурі християнських уявлень про диявола, світове зло, давно поховане в гробницях і оживлене в сучасному світі внаслідок необачності дослідників чи шукачів пригод. Розвиток космонавтики та космічних технологій одразу позначився на трактуванні Стародавнього Єгипту у кінематографі і засобах масової комунікації відродженням старих міфів про зв'язок Єгипту з Атлантидою, і появою нових міфів про космічне походження єгиптян або про їх контакти з прибульцями з космосу.

Отже, стає зрозумілим, що хоч історія і мистецтво Стародавнього Єгипту сьогодні вивчаються усе глибоше, країна фараонів, де, за словами Геродота, «чудесних пам'яток більше, ніж деінде на землі», по-старому залишається джерелом фантастичних уявлень, мало пов'язаних із загубленою у віках істиною. Тим не менше, як достатньо свідчить розвиток досліджень Стародавнього Єгипту, його культура і без «проклять» і «прибульців» настільки дивовижна, що навіть поверхневе ознайомлення з нею залишає незабутнє враження, яке може стати спонукою до більш глибокого й різнобічного інтересу.

Список використаних джерел

- Джерела:** 1. Богословский Е. Памятники и документы из Дэр-эль-Мэдина, хранящиеся в музеях СССР // Вестник Древней Истории. – 1972. – № 1–4; 1973. – № 1–3. 2. Древнеегипетская литература / Пер. М. Коростовцева, А. Ахматовой, В. Потаповой // Поэзия и проза Древнего Востока / Под ред. И. Брагинского. – М., 1973 (БВЛ). 3. Египетская «Книга Мертвых» // Наука и религия. – 1990. – № 1–12. 4. Источники по древнеегипетскому налогообложению времени Нового Царства // Вестник Древней Истории. – 1991. – № 2–3. 5. Коростовцев М. Декрет Сети I из Наури // Исторический архив. – М. – Л., 1939. – Т. 2. 6. Кудейковский А. Тексты пирамид. – Одесса, 1917. – Т. I. 7. Лирика Древнего Египта / Пер. А. Ахматовой и В. Потаповой. – М., 1965. 8. Лурье И. Иммуниетные грамоты Древнего Царства // Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитаж). – Л., 1931. – Т. I. 9. Памятники египетской религии в фиванский период. – М., 1917–1918. – Т. I. 10. Повесть Петеисе III. Древнеегипетская проза / Подг. М. Коростовцев. – М., 1978. 11. Плутарх. Об Исиде и Осирисе // Вестник Древней Истории. – 1977. – № 3–4. 12. Путешествие Уну-Амуна в Вибл. – М., 1960. 13. Рассказ египтянина Синухета и образцы древнеегипетских автобиографий. – М., 1915. 14. Рубинштейн Р. Поучение гераклеопольского царя своему сыну (Эрмитажный папирус 1116-А) // Вестник Древней Истории. – 1950. – № 2. 15. Савельева Т. Абидосский указ царя Неферикара (XXV в. до н.э.) // Древний Восток. – М., 1975. – Вып. 1. 16. Савельева Т. Надписи из гробницы Мечена // Древний Восток и Древняя Африка. – М., 1967. 17. Сказки и повести древнего Египта. – М., 1956. 18. Сказки и повести Древнего Египта. – М., 1979. 19. Струве В. Папирус № 1116 и пророческая литература Древнего Египта // Записки коллегии востоковедов. – 1925. – Т. I. 20. Струве В. Речение Ипувера. Лейденский папирус № 344. – М.-Л., 1935. 21. Струве В. Эрмитажная стела Хоремхеба // Ежегодник Российского института истории искусств. – 1921. – Т. I. – Вып. 2. 22. Тураев Б. Несколько египетских надписей. – СПб., 1912. 23. Фараон Хуфу и чародеи. Сказки, повести, поучения Древнего Египта. – М., 1958. 24. Францев Ю. Древнеегипетские сказки о верховных жрецах // Советский фольклор. – М.-Л., 1936. – Т. 2–3. 25. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 Ч. – М., 1980. – Ч. 1. 26. Хрестоматия по древней истории / Под ред. В. Струве. – М., 1936. – Т. I. **Спеціальна література:** 1. Авдиев В. Военная история древнего Египта: В 2 Т. – М., 1948–1959. 2. Антес Р. Мифология в Древнем Египте // Мифология Древнего Мира. – М., 1974. 3. Бадж Э. А. Уоллес. Египетская религия. Египетская магия. – М., 1996. 4. Белова Г. Египтяне в Нубии III–II тыс. до н.э. – М., 1988. 5. Берлев О. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего Царства. – М., 1978. 6. Берлев О. Трудовое население Древнего Египта в эпоху Среднего Царства. – М., 1972. 7. Богословский Е. Государственное регулирование социальной структуры Древнего Египта // Вестник Древней Истории. – 1981. – № 2. 8. Богословский Е. Древнеегипетские мастера. По мате-

риалам из Дэр-эль-Мэдина. – М., 1983. 9. Богословский Е. «Слуги» фараонов, богов и частных лиц (К социальной истории Египта XVI–XIV вв. до н.э.). – М., 1979. 10. Ван-дер-Варден Б. Пробуждающаяся наука. Рождение астрономии. – М., 1991. 11. Бьювэл Р., Джилберт Э. Секреты пирамид. Созвездие Ориона и фараоны Египта. – М., 1997. 12. Голубев Т. Фараонова помста. – К., 1967. 13. Гонейм М. Потерянная пирамида. – М., 1959. 14. Гордон Ч. Древнейший Восток в свете новых раскопок. – М., 1956. 15. Дженкинс Н. Ладья под пирамидой (царская ладья фараона Хеопса). – М., 1986. 16. Дойель Л. Завещанное временем. Поиски памятников письменности. – М., 1980. 17. Жак К. Египет великих фараонов: история и легенды. – М., 1992. 18. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в древности (От первых поселений до персидского завоевания). – М., 1989. 19. Замаровский В. Их величності піраміди. – К., 1988. 20. Источниковедение истории Древнего Востока. – М., 1984. 21. Картер Г. Гробница Тутанхамона. – М., 1959. 22. Керам К. Боги, гробницы, ученье. Роман археологии. – М., 1960. 23. Кацнельсон И. Тутанхамон и сокровища его гробницы. – М., 1979. 24. Кинк Х. Как строились египетские пирамиды. – М., 1967. 25. Кинк Х. Древнеегипетский храм. Из истории архитектуры и строительства. – М., 1979. 26. Кинк Х. Художественное ремесло Древнего Египта и сопредельных стран. – М., 1976. 27. Кондратов А. Загадка сфинкса (150 лет египтологии). – М., 1972. 28. Коростовцев М. Писцы Древнего Египта. – М., 1968. 29. Коростовцев М. Религия Древнего Египта. – М., 1976. 30. Кормышева З. Религии Куша. – М., 1984. 31. Культура Древнего Египта. – М., 1976. 32. Косидовский З. Когда Солнце было богом. – М., 1991. 33. Котрелл А. Во времена фараонов. – М., 1982. 34. Ланда Н., Лапис И. Памятники искусства Древнего Египта в Эрмитаже. – Л., 1974. 35. Лапис Н., Матье М. Древнеегипетская скульптура в собрании Государственного Эрмитажа. – М., 1969. 36. Липинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта. – М., 1983. 37. Лобановский Б. Мистецтво Стародавнього Єгипту. – К., 1972. 38. Лурье И. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н.э. – Л., 1960. 39. Матье М. Во времена Нефертити. – Л., 1966. 40. Матье М. Древнеегипетские мифы. – М.–Л., 1956. 41. Матье М. Искусство Древнего Египта. – М., 1958, 1970. 42. Матье М., Павлов В. Памятники искусства Древнего Египта в музеях Советского Союза. – М., 1958. 43. Монтэ П. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. – М., 1989. 44. Павлов В. Египетский портрет I–IV вв. – М., 1967. 45. Павлов В., Ходжаш С. Египетская пластика малых форм. – М., 1985. 46. Павлова О. Амон фиванский. Ранняя история культа (V–XVII династия). – М., 1984. 47. Перепелкин Ю. Переворот Амен-Хотпа IV: В 2 Ч. – М., 1967–1984. 48. Перепелкин Ю. Тайна золотого гроба. – М., 1968. 49. Перепелкин Ю. Кэйе и Семних-ке-рэ. К исходу солнцепоклоннического переворота в Египте. – М., 1979. 50. Пиотровский Б. Вади Аллаки – путь к золотым рудникам Нубии. Древнеегипетские наскальные надписи. – М., 1983. 51. Пиотровский Е. Идеологические формы укрепления царской власти в Древнем Египте // Вопросы научного атеизма и религии. – М., 1976. – Вып. 20. 52. Перминов П. Улыбка Сфинкса. – М., 1985. 53. Рак И. Мифы Древнего Египта. – СПб., 1993. 54. Рубинштейн Р. Загадки пирамид. – М., 1966. 55. Савельева Т. Аграрный строй Египта в период Древнего Царства. – М., 1962. 56. Савельева Т. Как жили египтяне во времена строительства пирамид. – М., 1971. 57. Савельева Т. Храмовые хозяйства Египта времен Древнего Царства (III–VIII династия). – М., 1992. 58. Стамеров К. Нариси з історії костюмів: В 2 Ч. – К., 1978. 59. Целлар К. Архитектура страны фараонов. – М., 1990. 60. Черкудинов А. Детектив на библейскую тему // Эхо планеты. – Окт., 1990. – № 40–41. 61. Целлар К. Архитектура страны фараонов. Жилище древних, усопших и богов. – М., 1990. 62. Цинова Е. Общие черты храмовой архитектуры Рамсеса II в Нубии // Мероэ. – М., 1984. – Вып. 4. 63. Эдаков А. Позднеегипетская литература. – Новосибирск, 1986.

Ivan Zulyak, Mykhaylo Revutskyi, Oleksandr Shama, Ivan Shumskyi

THE RESEARCH OF THE HISTORY OF THE CULTURE OF THE ANCIENT EGYPT

The article deals with the history of the Culture of the Ancient Egypt.